

Sayı: 68

2018 / 2

*İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi*

Tarih Dergisi

*Turkish Journal
of History*

*Official Journal of Istanbul
University Faculty of Letters*

ISSN: 1015-1818

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

2018 / 2

Sayı 68

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL 2018

Tarih dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. -- İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1949-

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı.

ISSN 1015-1818

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır.

<http://tjh.istanbul.edu.tr>

1. TARİH - SÜRELİ YAYINLAR

KAPAK RESMİ

Yıldız Sarayı Mabeyn-i Hümayun Köşkü

(kaynak: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümü, no. 90552-34)

ADRES

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

34459 Beyazıt, İSTANBUL

Baskı-Cilt:

İlbey Matbaa

www.ilbeymatbaa.com.tr

Sertifika No: 17845

Dergi Sorumlusu

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Baş Editör

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Publisher
İbrahim KARA

Publication Director
Ali ŞAHİN

Editorial Development
Gizem KAYAN

Finance and Administration
Zeynep YAKIŞIRER ÜREN

Deputy Publication Director
Gökhan ÇİMEN

Publication Coordinators
Betül ÇİMEN
Özlem ÇAKMAK
Okan AYDOĞAN
İrem DELİÇAY
Arzu YILDIRIM

Project Coordinators
Sinem KOZ
Doğan ORUÇ

Graphics Department
Ünal ÖZER
Deniz DURAN
Beyzanur KARABULUT

Contact:
Address: Büyükdere Cad.
105/9 34394 Mecidiyeköy,
Şişli, İstanbul, TURKEY
Phone: +90 212 217 17 00
Fax: +90 212 217 22 92
E-mail: info@avesyayincilik.com

ULUSLARARASI EDİTÖRYAL KURUL

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Géza DÁVİD

Eötvös Loránd Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Giampiero BELLİNGERİ

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya

Emeritus Prof. Dr. Kemal KARPAT

University of Wisconsin-Madison Üniversitesi Tarih Bölümü, Wisconsin, ABD

Doç. Dr. Kenneth WEİSBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Norman STONE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi Ortaoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

TARİH DERGİSİ HAKEM KURULU (sayı 68)

Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Arzu T. TERZİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Vahdettin ENGİN	Marmara Üniversitesi
Dr. Kate FLEET	University of Cambridge
Dr. Metin ÜNVER	İstanbul Üniversitesi

BAŞ EDITÖR
Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

YAYINA HAZIRLAYAN
Araş. Gör. Sinem SERİN

Tarih Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından indekslenmektedir.

- * Bu dergide yayımlanan makaleler Yayın Kurulu'nun izni olmadan aynen veya kısmen yayımlanamaz ve iktibas edilemez.
- ** Yayımlanan yazı ve makalelerin içeriği ile ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Abdülkerim Özaydın	<i>Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (Ö. 477/1084)</i> <i>(Abû Nasr Ibn Al-Sabbâgh The Mudarris at Nizâmiyya Madrasa in Baghdâd)</i>	1
Ebru Altan	<i>Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)</i> <i>(The Last Penetration of The Crusader Armies into The Seljuq Territory of Anatolia: Emperor Friedrich Barbarossa's Crusade (1089-1190))</i>	15
Emine Zeytinli	<i>A British Merchant in Turkey: Freeman of The Levant Company and Consul, Donald Sandison at Bursa, 1795-1868</i> <i>(Türkiye'de Bir İngiliz Tüccar: Levant Kumpanyası Üyesi ve Bursa Konsolosu, Donald Sandison, 1795-1868).....</i>	31
Diren Çakılcı	<i>Sultan II. Abdülhamid'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümâyûn Teşkilatı</i> <i>(Sultan Abdulhamid II's Passion for Animals: Kuşluk-ı Hümâyûn in Yıldız Palace)</i>	57
KİTABİYAT		
Gökhan Kağmcı	<i>Zainab Bahrani, Babil'in Kadınları: Mezopotamya'da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil, çevirmen Sercan Çalçı, Kolektif Kitap, İstanbul 2018</i>	103

BAĞDAT NİZAMİYE MEDRESESİ MÜDERRİSİ EBÛ NASR İBNÜ'S-SABBÂĞ (ö. 477/1084)

Abdülkerim Özaydın

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı

Öz

Nizamiye Medreselerinde, özellikle de İslami eğitim tarihinde seçkin bir yer edinmiş olan Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders vermek bir ayrıcalıktı. Pek çok alim yahut fakih, Nizamiye Medreselerinde ders vermek için mezheplerini bırakıp Şâfiî mezhebine intisap ettiler. Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Sa'd el-Mütevellî örneğinde olduğu gibi alimlerin halife, sultan ve vezirlerin aracılığını isteyecek kadar birbirleriyle rekabet içine girdikleri görülmektedir. Bu, Bağdat Nizamiye Medresesi'nin tüm dünyadaki itibarı ve ayrıcalıklı konumunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ, Bağdat Nizamiye Medresesi, Nizâmülmülk, Şâfilik.

Abstract

ABÛ NASR IBN AL-SABBÂGH THE MUDARRIS AT NIZÂMIYYA MADRASA IN BAGHDÂD

It was a privilege to conduct lectures in Nizâmiyya Madrasas, especially the one in Baghdâd, which previously had a prominent place in the history of Islamic education. Numerous scholars and jurists altered their first sects, converting into Shâfiism so as to be able to give lectures in Nizâmiyya Madrasas. Evidently, scholars and jurists have been in competition amongst themselves, such as Abû Nasr Ibn al-Sabbâgh, Abû Ishâq al-Shîrâzî, and Abû Sa'd al-Mutawallî. Furthermore, they sought mediation of the caliphs, sultans, and viziers. This stems from the reputation and privileged position of Baghdâd Nizâmiyya Madrasa throughout the world.

Keywords: Abû Ishâq al-Shîrâzî, Abû Nasr Ibn al-Sabbâgh, Baghdâd Nizamiyya Madrasa, Nizâm al-Mulk, Shâfiism.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Abdülkerim Özaydın, ozaydina@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 15.05.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 18.10.2018

DOI: 10.26650/TurkJHist.2018.423669

Cite this article as: Cite this article as: Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084)", *Turk J Hist* sayı 68 (2018), s.1-14.

Giriş

Tam adı Ebû Nasr Abdüsseyid b. Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed b. Ca'fer el- Bağdâdî olan İbnü's-Sabbâğ 400 (1009) yılında bir ulemâ ailesinin çocuğu olarak Bağdat'ta doğdu. Babası Ebû Tâhir İbnü's-Sabbâğ da (ö. 448/1057) bir Şâfiî fakihî idi¹.

Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ Ebû Ali b. Şâdân'dan ve Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Hüseyin el-Kattân'dan hadis, Kadı Ebü't-Tayyib et-Taberî'den fıkıh okudu² ve devrin en önde gelen âlimlerinden biri oldu. Şâfiî fıkında meşhur Şâfiî fakihî Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile aynı seviyede olduğu hatta onu geçtiği kabul edilirdi³. Geniş bir coğrafyada tanınan Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ “Fakîhü'l-İrâk”⁴ ve “Fakîhü'l-İrâkeyn”⁵ unvanlarıyla anılırdı. Hanbelî ulemâsından Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ez- Zaferî, İbnü's-Sabbâğ'ın 30 yıl Bağdat'ta Kadı'l-kudâtılık yapan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) ile münazara yapabilecek kapasitede bir Şâfiî fakihî olduğunu söyler⁶. Ayrıca tanıdığı fakihler arasında mutlak ictihad şartlarını taşıyan üç kişiden birinin İbnü's-Sabbâğ (diğer ikisi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Ebü'l-Fazl el- Hemedânî el-Farazî) olduğunu belirtir⁷. İbnü's-Sabbâğ'ın Şâfiî fakihî Kadı'l-kudât Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali İbn Mâkûla'nın başkanlık ettiği bir mahkemede şühûd (jüri) arasında yer aldığı da bilinmektedir⁸.

İslam dünyasının çeşitli yerlerinden İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh tahsil etmek ve özellikle mesâil (fıkın temel konuları ve önermeleri) ile hilâfiyyât (fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilafları konu edinen ilim dalı) konularında bilgi almak için çok sayı-

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarabâd / Dekken 1359, IX, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, X, 130; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut ts. Dârusâdır, III, 218; Christopher Melchert, “Abû Ishâk al-Şîrâzî and Ibn al-Sabbâğ and the Advantages of Teaching at Madrasa”, *Annales Islamol'giques*, sayı 45 (Caire 2011), s. 142.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 13; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arna'ût- Muhammed Nuaym el-Arkûsî, Beyrut 1405/1984, XVIII, 364.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977, XII, 126; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1386/1967, V, 123; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 364.

⁴ İbnü'l-Cevzî, IX, 12; Safedî, *Nektü'l-himyan fi nuketi'l-umyan*, Kahire, 1329/1911, s. 193.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 217.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 12.

⁷ Sübkî, V, 123.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, trc. Abdülkerim Özaydın, X, 447.

da öğrenci Bağdat'a gelirdi⁹. Aynı zamanda muhaddis olan İbnü's-Sabbâğ'dan Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâkî el-Ensârî, Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Ahmed es-Semer-kandî, oğlu Ebü'l-Kâsım Ali, Harîrî, Ebû Nasr Mu'temen b. Ahmed er-Raba'î, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî ve Hatîb el- Bağdâdî gibi hadisçiler rivayette bulunmuşlardır¹⁰.

İbnü's-Sabbâğ'ın meşhur öğrencilerinden bir kısmı vefat tarihleri esas alınarak şöyle sıralanabilir:

1. Hatîb el-Bağdâdî (Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, ö. 463/1071). *Târîhu Bağdad* adlı eseriyle tanınan hadis hafızı ve tarihçi olan Hatîb el-Bağdâdî yaşça İbnü's- Sabbâğ'dan büyük olmasına rağmen ondan hadis rivayet etmiştir¹¹.

2. Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî et-Temîmî, ö. 489/1096). Aslen Mervli olup ilk tahsiline babası Ebû Mansur'dan Hanefî fikhını öğrenerek başlamış, daha sonra 461'de (1068-1069) Bağdat'a gelerek hem Ebû İshâk eş-Şîrâzî hem de Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın derslerine katılmıştır. Hocalarının tesirinde kalarak Şâfiî mezhebine geçen Sem'ânî Merv'e dönünce büyük tepkiyle karşılaşmıştır¹².

3. Ebû Gâlib İbnü's-Sabbâğ (Muhammed b. Ali b. Abdülvâhid b. Ca'fer, ö. 492/1099). Amcazadesi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed ve Ebû İshak İbrahim b. Ömer el-Bermekî'den de hadis okumuştur¹³.

4. Ebû Mansûr İbnü's-Sabbâğ el-Bağdâdî (Ahmed b. Muhammed b. Abdülvâhid, ö. 494/1100). Ebû Mansûr, İbnü's-Sabbâğ'ın yeğeni ve damadıdır. Kadı Ebü't-Tayyib et-Taberî ve amcası İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh okudu. Birçok muhad-disten de hadis rivayet etti. Kadı Ebû Muhammed ed-Dâmegânî'nin nâibi olarak Kerh'te kadılık yaptı. 466 (1073-1074) yılında Kadı'l-kudât Ebû Abdullah ed-Dâ-

⁹ Ibn Hallikân, III, 217; Sübkî, V, 123.

¹⁰ Sübkî, V, 123; Kamil Yaşaroğlu, "İbnü's-Sabbâğ", *DİA*, XXI, 192. Kendisinden rivayet edilen hadisler ve çeşitli konulardaki görüşleri için bkz. Sübkî, V, 124-134.

¹¹ Sübkî, V, 123; Christopher Melchert, a.g.m., s. 141-166; George Makdisî, *Ibn Aqîl et La Rêsur-gence de L'Islam Traditionaliste au XIe Siècle (Ve siècle del'Hègire)*, Damas 1963, s. 419-423; M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452-460.

¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 102; Sübkî, *Tabakât*, V, 335-346; Melchert, a.g.m., s. 159; Abdul-lah Ayyûn, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *DİA*, XXVI, 463-464.

¹³ Sübkî, IV, 192; Melchert, s. 159.

megānî'nin yanında şuhûd (jüri) olarak görev aldı. Bağdat'ın batı yakasında (el-Câ-nibü'l-Garbî) muhtesib olarak hizmet etti. Çok dindar biri olup çok namaz kılar ve her gün oruç tutardı¹⁴.

5. Ebû Nasr er-Raba'î (Mu'temen b. Ahmed b. Ali b. Hasan b. Ubeydullah es-Sâcî el- Makdisî, ö. 507/1113). Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh okudu. Daha sonra Kudüs, İsfahan ve Horasan'daki muhaddislerden hadis tahsil etti. Bağdat'ta Bâbü Harb kabristanında medfundur¹⁵.

6. Ebû Bekir eş-Şâşî (Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer eş-Şâşî el-Fârikî, ö. 507/1114). Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Hatîb el-Bağdâdî'den hadis, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh tahsil etti. Nizamiye'de müderrislik yaptı. İbnü's-Sabbâğ'ın eş-Şâmil adlı eserini hocasına okudu ve eş-Şâmil'e eş-Şâfi adlı 20 ciltlik şerh yazdı. Ancak hocasının ölümünden önce sadece 4 cildini tamamlayabil-di¹⁶.

7. İbn Akîl (Ebü'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî ö. 513 /1119). Ebû İshak eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ'ın derslerine devam etti ve kendilerinden büyük ölçüde yararlandı. Ayrıca 23 hocadan çeşitli dini ilimleri öğrendi. Selefiyye içinde akılcılığın kapısını aralayan Hanbelî âlimi olarak bilinir¹⁷.

8. Harîrî (Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed, ö. 516/1122). Ebû İshak eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh okudu. Ayrıca birçok âlimden nahiv, edebiyat, ferâiz ve hesap tahsil etti. Başta *Makâmât* olmak üzere birçok eser yazmıştır¹⁸.

9. İbnü'l-Ammûre (Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Hayr b. Muhammed, ö. 517/1123). Kayrevan'dan Bağdat'a gelip Ebû İshak eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh tahsil etti¹⁹.

10. İbnü'r-Rutabî (Kadı Ahmed b. Selâme b. Ubeydullah b. Muhalled b. İbrahim el- Kerhî, ö 527/1133). Ebû İshak eş-Şîrâzî ve İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh okudu.

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 125; Sübkî, IV, 85-86; Melchert, a.g.m., s. 159.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 179-189; İbnü'l-Esîr, IX, 447; Sübkî, VII, 308-309.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, IX, 179; Makdisî, *Ibn Aqîl*, s. 208-210; Cengiz Kallek, "Şâşî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXXVIII, 369; Melchert, a.g.m., s. 159.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 212-215. Geniş bilgi için bk. Makdisî, *Ibn Aqîl et La Rêsurgence de L'Islam Traditionaliste au XIe Siècle (Ve siècle del'Hègire)* Damas 1963; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", *DİA*, XIX, 301-304; Melchert, a.g.m., s. 159.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 241; Sübkî, VII, 266-267; Hulusi Kılıç, "Harîrî", *DİA*, XVI, 191-192.

¹⁹ Sübkî, VII, 148; Melchert, a.g.m., s. 159.

Kadı ve muhtesib olarak görev yaptı. Halifenin çocuklarına ders verdi. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin yanına defnedildi²⁰.

11. Ebû Ali el-Fârikî (Hasan b. İbrahim b. Ferhûn, ö. 528/1134). Önce doğum yeri olan Meyyâfârikîn'de (Silvan) Ebû Abdullah el-Kâzerûnî'den fıkıh okudu. Onun ölümü üzerine 456 (1064) yılında Bağdat'a gidip Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh dersleri aldı. 460 (1067/1068) yılında Bağdat'ın batı yakasına geçip eş-Şâmil adlı eserini İbnü's-Sabbâğ'a okudu. Sonra tekrar Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yanına döndü. Vâsıt'ta kadılık yaptı. İlerlemiş yaşına rağmen İbnü's-Sabbâğ'ın eş-Şâmil, adlı eserini okumaya devam eden ve öğrencileriyle yakından ilgilenen Ebû Ali el-Fârikî 96 yaşında vefat etti²¹.

Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisliği

Bağdat Nizamiye Medresesi'nin inşası yaklaşık iki yılda tamamlanmış ve 10 Zilkade 459 (22 Eylül 1067) tarihinde muhteşem bir törenle hizmete açılmıştır²². Bağdat Nizamiye Medresesi'ne Nizamülmülk tarafından tayin edilen ilk müderris Ebû İshâk eş-Şîrâzî bazı sebeplerle açılış merasimine katılmamış ve büyük bir kalabalık tarafından beklenmesine rağmen ders vermeye gelmemiştir²³. Vakit ilerleyip halk Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin gelmesinden ümit kesince zengin ve ehl-i hadis müdafii Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf “*Bu topluluğun bir müderrisin dersini dinlemeden buradan ayrılması doğru değildir*” diyerek devrin meşhur Şafîî fukahasından Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın ders vermesini tavsiye etti²⁴. Bunun üzerine oradaki devlet erkânı, ulemâ ve halk İbnü's-Sabbâğ'ın ders vermesini istedi. İbnü's-Sabbâğ, hem Nizamülmülk'ten hem de rakibi Ebû İshak eş-Şîrâzî'den çekindiği için görevden affını istediysede Ebû Mansûr b. Yûsuf'un kendisine kefil olması üzerine Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders vermekle görevlendirildi. Böylece geçici bir süre bu göreve getirilen İbnü's-Sabbâğ Bağdat Nizamiye Medresesi'ndeki ilk dersi verdi. Dersten sonra öğrencilerden her birine günlük ihtiyaçları olan ekmek dağıtıldı²⁵.

²⁰ Sübkî, VI, 18-19; Cemâleddin Abdullah el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, nşr. Abdullah el-Cebûrî, Riyad 1401/1981, s. 585-586; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 9; Melchert, a.g.m., s. 159.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 37; İbnü'l-Esîr, XI, 17; Sübkî, VII, 57-60; Melchert, a.g.m., s. 159.

²² Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, sayı XXVI (2015/1), s. 85-99.

²³ Özaydın, a.g.m., s. 89.

²⁴ İbnü'l-Esîr, X, 63-64; İbn Hallikân, I, 29, III, 217; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977, XII, 96.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, VIII, 246-247.

Vezir Nizamülmülk bu gelişmelerden haberdar olunca çok öfkelenmiş ve Amîd Ebû Sa'd el-Kâşî'yi azarladı. 20 gün sonra Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Bâbü'l-Merâtib mahallesindeki bir mescitte ders verdiği tespit edilince halk ve öğrencileri Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi ziyaret edip Nizamiye Medresesi'nde ders vermeye başlamasını rica ettiler. Ebû İshâk eş-Şîrâzî kendince haklı gerekçelerle bu teklifi reddettiyse de, öğrencileri çok ısrar ederek "eğer Nizamiye'de ders vermezsen biz de İbnü's-Sabbâğ'a katılırız" dediler²⁶. Ebû İshâk eş-Şîrâzî ayrıca Nizamülmülk ve Halife Kaim-Biemrillah'ın ısrarları karşısında ders vermeyi kabul etti²⁷ ve açılışından 20 gün sonra Zilhicce 459 (13 Ekim 1067) tarihinde Nizamiye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Nizamiye'de ders vermeyi kabul edince geçici olarak ders vermekle görevlendirilen Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ 20 gün sonra azledildi²⁸. Yaklaşık 17 yıl Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yapan Ebû İshâk eş-Şîrâzî 21 Cemâziyelâhir 476'da (5 Kasım 1083) Bağdat'ta vefat etti²⁹. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin ölümü üzerine Nizamülmülk'ün Bağdat'taki vekili olan oğlu Müeyyidülmülk, meşhur Şafî fakih Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed (Me'mûn b. Ali) el-Mütevellî'yi Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin etti. Ancak Vezir Nizamülmülk bu tayinden rahatsız oldu ve medresenin Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye hürmeten bir yıl kapalı tutulması için talimat verdi³⁰.

İbn Hallikân, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin *Tabakât*'ına zeyl yazan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik b. İbrahim el-Hemedânî'nin Ahmed b. Selâme el-Muhtesib'den naklen Ebû Sa'd el-Mütevellî'nin Nizamiye müderrisliğine tayiniyle ilgili olarak şu rivayeti kaydeder: "*Ebû Sa'd Abdurrahman (Memun b. Ali) el-Mütevellî Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den sonra Nizamiye Medresesinde ders vermeye başlayınca ulemâ (fukahâ) onun üstadımız Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin makamına geçip ders vermesini yadırgadı ve teeddüben bu görevden çekilmesini istedi.*"³¹ Gelen tepkiler üzerine Ebû Sa'd el-Mütevellî de aynı yıl (476/1083) görevinden azledildi³².

²⁶ İbnü'l-Cevzî, VIII, 247.

²⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fi târihi'l-a'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968, s. 135.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 55; İbn Hallikân, III, 217-218; Sübkî, *Tabakât*, III, 232; George Makdisî, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2017, s. 254, ayn.mlf., *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004, s. 234.

²⁹ Özaydın, a.g.m., s. 91.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 55; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 133; Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el- Arna'ût de đđr., Beyrut 1405/1985, XXI, 461.

³¹ İbn Hallikân, III, 133.

³² İbn Hallikân, III, 133.

Ebû Sa'd el-Mütevelli'nin azledilmesinden bir yıl sonra Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ tekrar Bağdat Nizamiye Medresesi'ne müderris tayin edildi (477/1084-1085). Ancak onun müderrisliği uzun sürmedi ve gözlerinden rahatsız olduğu için kısa bir süre sonra görevden alınıp yerine Ebû Sa'd el-Mütevelli getirildi (477/1084-1085). Ebû Sa'd 18 Şevval 478'de (6 Şubat 1086) ölümüne kadar bu görevini sürdürdü³³. İbnü's-Sabbâğ görevden alınmasına çok üzüldü ve makamına iade edilmesi için bizzat Sultan Melikşah ve Veziri Nizamülmülk'ü ziyaret maksadıyla Selçuklu başkenti İsfahan'a gitti. Burada Sultan ve Vezir tarafından çok iyi karşılandı ve itibar gördü. Ancak sağlığı ders vermeye müsait değildi ve son yıllarında gözleri görmez olmuştu. Nizamülmülk onu tekrar Nizamiye müderrisliğine tayin etmedi, ancak kendisi için yeni bir medrese yaptıracığını söyleyip gönlünü aldı³⁴. Mahzun olarak İsfahan'dan ayrılan İbnü's-Sabbâğ Bağdat'a döndükten üç gün sonra 13 Cemâziyelevvel 477 (17 Eylül 1084)³⁵ tarihinde Kerh'in Derbû's-Selûlî mahallesindeki evinde vefat etti ve ertesi gün orada defnedildi. Bazı rivayetlerde 15 Cemâziyelevvel'de (19 Eylül), bazı rivayetlerde ise 15 Şaban 477'de (17 Aralık 1084) vefat ettiği de kaydedilir³⁶. Naaşı daha sonra Bâbü Harb kabristanına nakledildi³⁷. Bağdat'taki Şafîilerin reisi olan³⁸ Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ Şafîi fikhını en iyi bilen âlimlerden biriydi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ebû İshak eş-Şîrâzî ile aynı seviyede bir fakih ve mutlak müctehid idi. Çok iyi bir süvari olan İbnü's-Sabbâğ³⁹ mütedeyyin, mütteki, salih ve zahid biriydi. Ebû İshâk ve diğer bazı ulemânın aksine idarecilerle çok yakın ilişki içinde değildi ve merasimlerde onlarla birarada görünmek istemezdi. İbnü'l-Esîr, İbnü's-Sabbâğ'ın sadece Halife Muktedî-Biemrillah'ın hilafet makamına geçişiyle ilgili törene katıldığını kaydeder⁴⁰. Abbâsî Halifesi

³³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 133-134; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvâmeddin Burslan, İstanbul 1943, s. 76; Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçûkiyye*, trc. Necati Lugal, Ankara 1943, s. 47.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, IX, 12; Sübkî, V, 124.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 12; Safedî, s. 193.

³⁶ İbn Hallikân, III, 218.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 13.

³⁸ İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *el-Müstefâd min Zeyli Târihi Bağdâd*, nşr. Muhammed Mevlûd Hâlef-Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, s. 296.

³⁹ Sübkî, V, 123.

⁴⁰ “*Kaim-Biemrillah ölünce Muktedî-Biemrillah'a halife olarak biat edildi. Bu münasebetle yapılan merasime Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk, Vezir Fahrülmülk b. Cehîr ve oğlu Amîdüddeve, Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ, Nakîbü'n-Nukabâ Tîrâd, Nakîb Muammen b. Muhammed, Kadî'l-kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ve ileri gelen diğer şahıslar katıldı.*” (*el-Kâmil*, X, 195).

Muktedî-Biemrillah ile Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah arasında elçilik görevinde de bulunmuştur⁴¹.

Eserleri

1. *Kitâbü'ş-Şâmil*. Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın ve Şâfiî fikhının en önemli eserlerinden biri kabul edilir. İbn Hallikân da *eş-Şâmil*'in Şâfiîlerin en güzel, nakil itibarıyla en sahih, delilleri itibarıyla da en sağlam kitabı olduğunu kaydeder⁴². Öğrencisi Bağdat Nizamiye Medresesi müderrislerinden Fahrü'l-İslâm Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer eş-Şâfi (ö. 507/1114) İbnü's-Sabbâğ'ın bu eserini hocasına okumuştur⁴³. Ebû Bekir eş-Şâfi *eş-Şâmil*'e *eş-Şâfi* adlı 20 ciltlik bir şerh yazdığı gibi İbn Hatîb Cibrîn adıyla tanınan Osman b. Ali el-Halebî ve Osman b. Abdülmelik el-Kürdî'nin de aynı esere şerh yazdığı rivayet edilir⁴⁴. Ayrıca Kutbeddin İsmail b. Muhammed b. Meymûn el-Hadramî de *Kitâbü'ş-Şâmil*'den *el-Müntehab* başlığıyla seçmeler yapmıştır. Bu eser Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 778'de kayıtlıdır⁴⁵.

2. *Tezkiretü'l-âlim ve't-tarîku's-sâlim*⁴⁶. Bu risalenin bir bölümü Kayseri Râşid Efendi Ktp. Nr. 027016/7'de kayıtlıdır (Vr. 119^b-131^b). *Tezkiretü'l-âlim* ile *Tarîku's-sâlim*'in ayrı iki eser olması da muhtemeldir.

3. *'Uddetü'l-âlim*. Usul-i fikha dair bir eserdir⁴⁷. Sübkî'nin⁴⁸ *'Uddetü'l-âlim ve't-tarîku's-sâlim* adıyla kaydettiği eserin *Tezkiretü'l-âlim ve't-tarîku's-sâlim* ile aynı olduğu belirtilmektedir⁴⁹.

⁴¹ İbnü'n-Neccâr, s. 297.

⁴² *Vefeyât*, III, 217. Ayrıca bkz. Safedî, s. 193.

⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 220.

⁴⁴ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rıfat-Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360-62/1941-43, II, 1025; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh ve'l-havâşî*, Abû Dabi 1425/2004, s. 1077; George Makdisî, *Ibn 'Aqîl et La Rêsurgençe de L'Islam Traditionnaliste au XIe Siècle (Ve siècle del'Hègire)* Damas 1963, s. 208-209; Yaşaroğlu, "İbnü's-Sabbâğ", 192-193; Cengiz Kallek, "Şâfi, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXXVIII, 369.

⁴⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 486.

⁴⁶ İbn Hallikân, III, 217.

⁴⁷ İbn Hallikân, III, 217.

⁴⁸ *Tabakât*, V, 122.

⁴⁹ Yaşaroğlu, "İbnü's-Sabbâğ", s. 193. Bağdat Nizamiye Medresesi hakkında doktora tezi hazırlayan M. Asad Talas bu eseri *'Uddetü'l-âlim* adıyla kaydeder (*Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 76).

4. *el-'Umde*⁵⁰. Usul-i fıkha dair bir eserdir. Cristopher Melchert 2, 3 ve 4 no.lu eserlerin muhtemelen tek bir eser olduğunu belirtir⁵¹.

5. *el-Kâmil*, Şâfiî ve Hanefî fukahası arasındaki ihtilafı konulara (hilâfiyyât) dair bir çalışmadır⁵².

6. *el-Fetâvâ*. Müellife sorulan fikhî sorulara verdiği fetvâları içerir⁵³. Fetvâlar öğrencisi, yeğeni ve damadı Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed İbnü's-Sabbâğ tarafından derlenmiştir⁵⁴.

7. *Kifâyetü's-sâil (Kifâyetü'l-mesâil)*⁵⁵

Sonuç

Bağdat Nizamiye Medresesi, muhtelif şehirlerde kurulmuş olan Nizamiye Medreselerinden daha üstün ve mümtaz bir konuma sahipti. Bu, başta Vezir Nizamülmülk olmak üzere hem siyâsî iradenin, yani Abbâsî halifeleri ve Selçuklu sultanlarının hem de ulemânın (fukaha) buraya atfettiği önemden kaynaklanıyordu. Bağdat Nizamiye Medresesi bu yönüyle bir cazibe merkezi olmuş ve dünya çapında şöhrete kavuşmuştur. Dolayısıyla hem Doğu İslâm dünyasındaki hem de Batıdaki üniversiteler Bağdat Nizamiye Medresesi'nden etkilenmiş ve onu örnek almıştır.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin kendince haklı sebeplerle medresenin resm-i küşadına katılmaması, Nizamülmülk'ün bizzat kendisi adına yaptırdığı bu medresede ders vermeyi (müderresliği) kabul etmemesi ve 20 gün boyunca gizlenip derse gelmemesi Bağdat'ta büyük bir krize sebep olmuştu. Makalenin konusunu teşkil eden Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ aslında içinden çok istemesine rağmen Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve takipçilerinin kendisine şiddetli tepki göstermesinden endişe ettiği için müderreslik görevini üstlenmek istememiş, ancak nüfuzlu şahsiyetlerin bu konuda kendisine kefil olmaları üzerine ders vermeye razı olmuştur. Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın hayatının son yıllarında gözlerini kaybetmesine ve yaşlı olmasına rağmen müderreslikten azledilmeyi içine sindiremeyip Bağdat Nizamiye Medresesi'ndeki görevine iade edilmek hırs ve niyetiyle Bağdat'tan kalkıp

⁵⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Kahire 1350-1351, III, 355.

⁵¹ "Abû Ishâk al-Şîrâzî and Ibn al-Sabbâğ and the Advantages of Teaching at Madrasa", *Annales Islamologiques*, sayı 45, s. 144.

⁵² Sübkî, V, 122; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, III, 355; Melchert, a.g.m., s. 144; Zehebî, XVIII, 464.

⁵³ Bazı fetva örnekleri için bk. Sübkî, *Tabakât*, V, 127-134.

⁵⁴ Sübkî, IV, 86; Yaşaroğlu, "İbnü's-Sabbâğ", s. 193.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XV, 130; Sübkî, V, 123.

Sultan Melikşah ve Nizamülmülk ile görüşmek üzere İsfahan'a kadar gitmesi, onun da daha sonra örneklerini göreceğimiz üzere Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders verebilmek amacıyla mezhep değiştiren veya çeşitli yollarla burada ders vermek için çalışan diğer fukaha gibi bu hususta ne kadar istekli olduğunu göstermektedir.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ hem yetiştirdikleri kıymetli öğrencileriyle hem de fıkıh ve usûl-i fıkıh sahasında te'lif ettikleri Şâfiî fikhına kaynaklık eden eserleriyle çağlara damgasını vurmuş iki mümtaz Şâfiî fakihidir.

Burada dikkati çeken bir husus da ulemâ (fukaha) arasında gizli-açık bir rekabetin mevcudiyetidir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî - Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ-Ebû Sa'd el-Mütevelli ile öğrencileri ve takipçileri arasında da aynı duyguların yaşandığına şahid olmaktadır.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın fıkıh, usûl-i fıkıh ve mutlak müctehidlik konularındaki liyakat ve üstünlükleri ulemâ arasında tartışmalı olmakla beraber siyâsî otoriteyle, halife ve sultanlarla, vezir ve emirlerle ilişkiler konusunda Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin daha mahir olduğu ve ön planda yer aldığı anlaşılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.'

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Aygün, Abdullah, "Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer", *DİA*, XXVI, 463-464.

Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havaşî*, Abu Dabi 1425/2004.

Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvâmeddin Burslan, İstanbul 1943.

Cemâleddin Abdullah el-İsnevî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'iyye*, nşr. Abdullah el-Cebûrî, Riyad 1401/1981.

Hüseynî, *Ahbâru 'd-devleti's-Selçûkiyye*, trc. Necati Lugal, Ankara 1943.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut ts. Dârusâdır, III-IV.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi 'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarabâd / Dekken 1359, VIII-IX.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987, IX-X.

İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, Kahire 1350-1351, III.

İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *el-Müstefâd min Zeyli Târihi Bağdâd*, nşr. Muhammed Mevlûd Halef- Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle.

Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452-460.

Kallek, Cengiz, "Şâşî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXXVIII, 369.

Katip Çelebi, *Keşfü 'z-Zünûn an esâmi 'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Kilisli Mualim Rifat-Şerefeddin Yaltekaya, İstanbul 1360-62/1941-43, II.

Kılıç, Hulusi, "Harîrî", *DİA*, XVI, 191-192.

Makdisî, George, *Ibn Aqîl et La Rêsurgence de L'Islam Traditionaliste au XIe Siècle (Ve siècle del'Hègire)*, Damas 1963.

—, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2017,

—, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004.

Melchert, Christopher, "Abû Ishâk al-Şîrâzî and Ibn al-Sabbâğ and the Advantages of Teaching at Madrasa", *Annales Islamologiquers*, sayı 45 (Caire 2011), s. 141-166.

Özeydın, Abdülkerim, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Medresesi'nin Resm-i Küşâdî", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, sayı XXVI (2015/1), s. 85-99.

Safedî, *Nektü 'l-himyân fî nüketi 'l-umyân*, Kahire 1329/1911.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fî târihi'l-a'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968.

Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1386/1967, IV-V.

Talas, M. Asad, *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.

Yaşaroğlu, Kamil "İbnü's-Sabbâğ", *DİA*, XXI, 192-193.

Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", *DİA*, XIX, 301-304.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arna'ût-Muhammed Nuaym el-Arkûsî, Beyrut 1405/1984, XVIII.

Extended Abstract**Abū Nasr Ibn Al-Sabbāgh The Mudarris at Nizāmiyya Madrasa in Baghdad**

It was a privilege to conduct lectures in Nizāmiyya Madrasas, especially the one in Baghdad, which previously had a prominent place in the history of Islamic education. An array of scholars and jurists altered their first sects, converting into Shāfiism so as to be able to give lectures in Nizāmiyya Madrasas.

In such an era that dominated the society from the 5th to the 11th century, with the disappearance of Abū Ishāq al-Shīrāzī, an outstanding Shāfiī jurist of the time who had been inducted as the first mudarris or senior scholar of Baghdad Nizāmiyya Madrasa; Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh was asked to deliver his lectures instead. However, Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh was hesitant to accept this offer, especially after abstaining from Nizām al-Mulk and Abū Ishāq al-Shīrāzī. Nonetheless, he began giving lectures in the said madrasa from 22nd September 1067 thanks to the insistence of some prominent figures.

Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh, who was dismissed after Abū Ishāq al-Shīrāzī accepted the assignment twenty days later, was one of the leading Shāfiī jurists of his time having trained numerous students. A few of his well-known students included Khatīb al-Baghdādī, Abū Muzaffar al-Sam‘ānī, Abū Ghālib Ibn al-Sabbāgh, Abū Mansūr Ibn al-Sabbāgh, Abū Nasr al-Raba‘ī, Abū Bakr al-Shāshī, Ibn Aqīl, Harīrī, Ibn al-Ammūra, Ibn al-Rutabī, and Abū Ali al-Fārikī.

After Abū Ishāq al-Shīrāzī's death on 5th November 1083, Abū Sa‘d al-Mutawallī was inducted as a mudarris in his place. He was quickly dismissed and then Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh was inducted as a mudarris (1083). However, in a strange turn of events, Abū Nasr was promptly dismissed, which meant that Abū Sa‘d was once again inducted. Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh received no apology for being dismissed and as a result of this, set off to Isfahan to see Sultan Malikshah and his vizier, Nizām al-Mulk. Even though he was welcome in Isfahan, he was not re-inducted to his previous post due to his ailing health. However, he was promised that a new madrasa would be set up for him. Unfortunately, Abū Nasr died three days after he returned to Baghdad (17th September 1084).

Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh, as the leader of Shāfiīs in Baghdad, was a jurist or canonist on par with Abū Ishāq al-Shīrāzī and is one of only a few jurists who have been deemed an absolute mujtahid. Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh did not associate with politicians or administrators. Some of the works he wrote include *Tadhkirat al-ālim wa tarīq al-sālim*, *Uddet al-ālim*, *al-Umdah*, *al-Kāmil*, *al-Fatāwā ve Kifayat al-sāil*, and *Kitāb al-Shāmil*.

Clearly, scholars and jurists have been in competition amongst themselves, like in the case of Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh, Abū Ishāq al-Shīrāzī, and Abū Sa‘d al-Mutawallī; furthermore, they sought mediation of the caliphs, sultans, and viziers. This stems from the reputation and privileged position of Baghdād Nizāmiyya Madrasa throughout the world.

While the merit and superiority of Abū Ishāq al-Shīrāzī and Abū Nasr Ibn al-Sabbāgh in terms of law, methodology of law, and of absolute ijtihād has been thoroughly debated amongst scholars, Abū Ishāq was apparently more astute with regard to his relationship with political authorities.

HAÇLI ORDULARININ ANADOLU'DA SELÇUKLU TOPRAKLARINA SON GİRİŞİ: İMPARATOR FRIEDRICH BARBAROSSA'NIN HAÇLI SEFERİ (1189-1190)*

Ebru Altan

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı

Öz

12. yüzyılda Anadolu, Haçlılar ile Türkler arasında büyük mücadelelere sahne olmuş, Haçlı orduları Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) olarak adlandırılan sefer sırasında son kez Selçuklu topraklarına girmişlerdi. Mısır-Suriye hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin 2 Ekim 1187'de Kudüs'ü zapt ederek burada 88 yıldır devam eden Haçlı hâkimiyetine son vermesi üzerine Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa da haç kabul etmişti. İmparator Friedrich'in ordusu, 1189'da Macaristan üzerinden Bizans topraklarına girdi. Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçip Balıkesir-Alaşehir yoluyla güneye doğru ilerledi ve Bizans'ın sınır şehri Denizli'den (Laodi-keia) sonra Selçuklu topraklarına yöneldi. Bizans-Selçuklu sınırını oluşturan bölgeye girince, Selçuklu ordusu-nun saldırılarına maruz kalarak ilerleyen Haçlılar, Akşehir'i ateşe verip Konya'ya doğru ilerlediler. Şiddetli bir çatışmanın ardından İmparator Friedrich, 18 Mayıs'ta Konya'ya zorla girmeyi başardı. 23 Mayıs'ta şehirden ayrılan imparator, ordusunu Toros geçitlerinden Silifke'ye doğru yürüttü. Ancak, imparatorun Silifke Çayı'nı geçerken boğulması üzerine Alman ordusu dağıldı (10 Haziran 1190). Burada Alman İmparatoru Friedrich Bar-barossa kumandasındaki Haçlı ordusunun Anadolu'daki yürüyüşü ve bu sıradaki Selçuklu-Haçlı mücadelesi ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Friedrich Barbarossa, II. Kılıç Arslan, Anadolu, Haçlı, Selçuklular.

Abstract

THE LAST PENETRATION OF THE CRUSADER ARMIES INTO THE SELJUQ TERRITORY OF ANATOLIA: EMPEROR FRIEDRICH BARBAROSSA'S CRUSADE (1089-1190)

In the 12th century, Anatolia witnessed the great struggles between the Crusaders and the Turks, and the Crusaders penetrated into the Seljuq territory for the last time during the Third Crusade (1189–1192). By conquering Jerusalem in 1187, the Egyptian-Syrian ruler, Şalâh al-Dîn, put an end

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ebru Altan, efaaltan@yahoo.com

Geliş Tarihi/Submitted: 07.10.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 16.11.2018

DOI: 10.26650/TurkJHist.2018.18004

Cite this article as: Altan, Ebru, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Songirişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", *Turk J Hist* sayı 68 (2018), s.15-30.

Bu makale, 08-10 Nisan 2016 tarihinde Konya'da düzenlenen *III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu*'nda sunulan tebliğ esas alınarak hazırlanmıştır.

to the Crusaders' domination in Jerusalem, which lasted 88 years, at which point German Emperor Friedrich Barbarossa assumed the cross as well. Emperor Friedrich's army entered into Byzantine territory over Hungary in 1189, and by crossing through the Dardanelles (Çanakkale) into Anatolia, they moved southward through Bälikesir-Ala Shehir and headed toward Seljuk territory after the Byzantine border town Denizli (Laodiceia). Having proceeded under attacks from the Seljukian army upon the Byzantine/Seljuk borderlands, the German Crusaders set Aqshehir on fire and marched toward Iconium. After a fierce battle, Emperor Friedrich finally managed to enter into Iconium by force on May 18th, but after leaving Iconium, Friedrich drowned while crossing the Saleph River (Silifke / Salûkiya), upon which the German army disbanded (June 10, 1190). This paper deals with Emperor Friedrich Barbarossa's army marching through Anatolia and the concurrent Seljukian-Crusader struggle.

Keywords: Friedrich Barbarossa, Kiledj Arslan II, Anatolia, Crusades, Saldjukids.

Giriş

12. yüzyılda Anadolu, Haçlılar ile Türkler arasında büyük mücadelelere sahne olurken Haçlı orduları, son kez Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) olarak adlandırılan sefer sırasında Selçuklu topraklarına girmişlerdi. Mısır-Suriye hükümdarı Selahaddin Eyyubî'nin 2 Ekim 1187'de Kudüs'ü zapt ederek burada seksen sekiz yıldır devam eden Haçlı hâkimiyetine son vermesi üzerine Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa (1152-1190) da haçı kabul etmişti. Bu sefere katılan İngiltere ve Fransa kralları deniz yolunu tercih ederken Friedrich, Anadolu üzerinden Doğu'ya ulaşmaya çalışmıştı. Burada Friedrich Barbarossa kumandasındaki Alman Haçlı ordusunun Anadolu'daki yürüyüşü ve bu sıradaki Selçuklu-Haçlı ilişkileri ele alınıp değerlendirilecektir.

Bu seferden kırk yıl önce amcası Kral III. Konrad'ın yanında İkinci Haçlı Seferi'ne katılmış olan Friedrich Barbarossa, Avrupa'daki herkes gibi 1187'de Kudüs'ün kaybından derin üzüntü duyarak bu kez yetmiş yaşına yaklaşmış bir imparator olarak, 27 Mart 1188 tarihinde Mainz'da bir kez daha haçı kabul etti. Bundan sonra sefer hazırlıklarına başlayan İmparator Friedrich, topraklarından geçeceği Macar Kralı III. Bela (1173-1196)'ya, Bizans İmparatoru II. Isaakios Angelos (1185-1195)'a ve Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192)'a elçiler gönderip ordusuyla birlikte ülkelerinden dostça geçmesine izin verilmesini istedi. 1188 sonbaharında, İmparator Isaakios, Alman imparatoruna cevaben *logothetes* Ioannes Dukas'ın başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. Nürnberg'de yapılan görüşmeler sırasında Bizans elçileri, bu seferin asıl hedefinin İstanbul olduğuna dair yaygın olan bir kanaatten bahsedip, eğer Bizans Devleti'ne karşı herhangi bir girişimde bulunmayacaklarını garanti edip bu konudaki endişelerini gidermezlerse Haçlıların imparatorluk topraklarına girişine izin verilmeyeceğini bildirdiler. Neticede Nürnberg'de Alman Haçlı ordusunun Bizans topraklarından geçişi hususunda bir anlaşma sağlandı. Buna göre İmparator Friedrich, Bizans aleyhine bir girişimde bulunmayacağına dair yeminle garanti verirken, Bizans da Haçlılara sefer sırasında rehberlik edip, uygun pazar yerleri sağlamaya ve boğazdan serbestçe geçişlerini temin etmeye razı oldu. Bu sıralarda Türkiye Selçuklu Sultanı tarafından gönderilen elçiler de imparatorun yanına ulaşmıştı.¹

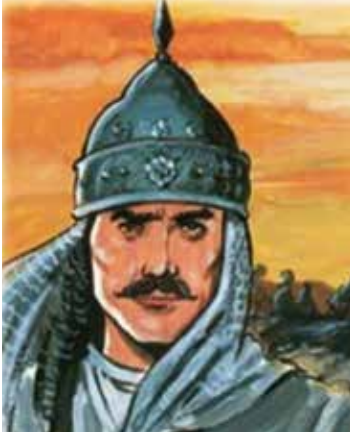
Bizans İmparatoru II. Isaakios varılan anlaşmaya uygun olarak gerekli önlemleri almak için harekete geçti. Fakat Barbarossa'nın, Bizans'ın düşmanı Sırlar ve Selçuklularla da temas halinde olması Isaakios'un endişelerini artırmıştı. Bundan dolayı Isaakios, bu tehlike karşısında Selahaddin Eyyubî ile temasa geçmeyi kendi ülkesinin çıkarı açısından uygun buldu ve iki taraf arasında birçok defa elçi teatisi oldu.

¹ Ansbert, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, terc. G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010, s. 45 vd.; *Niketas Khoniates'in Historia'sı* (1180-1195), terc. I. Demirkent, İstanbul 2006, s. 207 vd. Krş. E. N. Johnson, "The Crusade of Frederick Barbarossa and Henry VI", *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton, II, London 1969, s. 91; Ch. M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge 1968, s. 175 vd.

Böylece Selahaddin ile I. Andronikos zamanında yapılan anlaşma II. Isaakios tarafından yenilendi². İbnü'l-Esîr'e göre, İmparator II. Isaakios, Alman imparatorunun hareketini öğrenince Selahaddin'e elçi gönderip onun Bizans ülkesinden geçmesine engel olacağına söz verdi³. Barbarossa bu arada Selahaddin'e de Heinrich von Dietz adlı bir elçi vasıtasıyla gönderdiği mektupta Kutsal Haçı ve Kudüs'ü Hristiyanlara geri vermesini, aksi takdirde Ekim 1189'da Mısır'da Zoan Meydanı'nda (?) savaşa hazır olmasını bildirmişti. Selahaddin Eyyubî ise cevaben gönderdiği mektupta sadece Frank esirleri serbest bırakmaya ve Filistin'deki Latin manastırlarını iade etmeye razı olacağını aksi halde savaşa hazır olduğunu belirtmişti⁴.

Friedrich, bir yıl süren sefer hazırlıklarından sonra ülkesinin idaresini büyük oğlu VI. Heinrich'e bırakarak nihayet 11 Mayıs 1189 tarihinde Regensburg'dan

Doğu'ya hareket etti. Çok disiplinli ve iyi organize edilen muazzam büyüklükteki ordusu adeta yenilmez gibi görünüyordu. Kendi adını taşıyan küçük oğlu ve vasallarının çoğu da imparatorun yanındaydı. Kargaşayı önlemek için ordusunun ilk kısmını oğlu Friedrich'in kumandasına teslim etmiş, yük hayvanları ve yük arabaları orta kısma yerleştirilirken kendisi de arkada ordunun ikinci kısmıyla yola koyulmuştur⁵.

Böylece Barbarossa, Kral Bela tarafından dostça karşılandığı Macaristan'ı geçip Belgrad yanında Tuna'yı aşarak Bizans topraklarına girdi (1 Temmuz)⁶. Bu sırada yapılan sayımda, Haç-

² İbn Şeddâd, Bahâeddin, "en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye", terc. D. S. Richards, *The Rare and Excellent History of Saladin*, Aldershot 2002, s. 121 vd.; Niketas, s. 218. Krş. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, terc. F. Işıltan, Ankara 1991, s. 376 vd. 1185-1192 yıllarında Selahaddin Eyyubî ile ittifak Bizans dış politikasının temelini oluşturuyordu. Normanlar, Pisalılar, Cenovalılar, Alman imparatoru ve papalığın düşmanca tutumu karşısında Bizans; Suriye ve Mısır'da artan İslam gücünden faydalanmayı umut etmişti. Krş. Ch. M. Brand, "The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade", *Speculum*, 37 (1962), s. 167 vd.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, terc. A. Özaydın, *İslâm Tarihi. İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi*, XII, İstanbül 1987, s. 47.

⁴ *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, terc. H. J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade. A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, Aldershot 1997, s. 49 vd.; *Historia Peregrinorum*, terc. G. A. Loud, *The History of the Pilgrims. The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010, s. 144 vd.

⁵ Ansbert, s. 47; *Itinerarium*, s. 60.

⁶ Ansbert, s. 59.

lı ordusunda 50.000 atlı ve 100.000 yaya olduğu söylendi⁷. Niş-Sofya üzerinden ilerleyen imparator, ordusunun Anadolu'ya geçirilmesi için gerekli düzenlemeleri görüşmek üzere İstanbul'a elçiler gönderdi. Bu arada Barbarossa, Bizans'a karşı destek arayan ve Niş'te kendisini karşılayan Sırp hükümdarı Stephan Nemanya ile asi Bulgar reisleri İvan Asen ve Petro'nun elçileriyle müzakerelerde bulundu. Sırp- ların ve Bulgarların Alman imparatoruyla kendisine karşı ittifak kurma girişimi ha- liyle Bizans tarafından endişeyle karşılanmıştı. Mankaphas isyanını bastırmak üze- re bu sırada Alaşehir'de olan imparator dönüşünde Alman elçi heyetini kabul etti; görüşmenin ardından elçileri rehine olarak İstanbul'da alıyordu. Barbarossa'ya bir mektup gönderen Isaakios, gelişini önceden haber vermediği için hazırlıkların ta- mamlanmadığını bu yüzden de yeterli pazar sağlanamadığını bildirdi⁸. Bunun üze- rine etrafa baskınlar düzenleyerek gerekli yiyecek maddelerini temin etmeye çalışan Almanlar, 24 Ağustos'ta Filibe önüne ulaşmış burada ordugâh kurdular. Ertesi gün Friedrich, Bizans halkının korkudan boşaltmış olduğu şehri işgal etti (25 Ağustos). Daha sonra ordusunu Filibe'de bırakan Barbarossa, maiyetiyle beraber Edirne'ye gitti; oğlu Dük Friedrich von Schwaben'ı da Dimetoka'yı işgal edip Trakya şehirle- rini tahrip etmekle görevlendirdi⁹. Balkanlardan geçerken yaşanan gerginlik Haçlı ordusunun Trakya'ya varışından sonra o kadar artmıştı ki imparator, İstanbul'a hü- cum etmeyi bile düşündü. Almanya'daki oğlu Heinrich'e mektup yazarak "...Boğaz Frankların eline geçmediği sürece yapılacak olan Haçlı Seferinin başarılı olamaya- cağını" bildirdi; bu sebeple Papadan Bizans'a karşı Haçlı Seferi için izin istemesini ve İstanbul'a hücum etmek için derhal bir donanma hazırlamasını emretti¹⁰. Sonun- da Barbarossa'ya boyun eğmek zorunda kalan Isaakios, Alman elçilerini serbest bıraktı ve iki taraf arasında Edirne'de anlaşma (14 Şubat 1190) sağlanınca savaşın eşliğinden döndü. Buna göre Isaakios, İmparator Friedrich'e rehinelere vermeyi, Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçmeleri için Haçlılara gemiler tahsis etmeyi ve Anadolu'daki yürüyüşü sırasında ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamayı kabul etti¹¹. Bir an önce Filistin'e ulaşmak niyetinde olan Friedrich kış aylarını Edirne'de geçirdikten sonra Mart 1190'da Gelibolu'ya gidip Bizans gemilerinin yardımıyla

⁷ Arnold von Lübeck, *Chronica Slavorum, MGH Scriptorum Rerum Germanicarum*, Hannoverae 1868, s. 130 vd. *Itinerarium* (s. 60)'da orduda 3.000 civarındaki şövalyenin yanı sıra yaklaşık 80.000 kişi olduğu kayıtlıdır. İbn Şeddâd (s. 106) ise 200.000-260.000 rakamlarını verir.

⁸ Ansbert, s. 61-64. Niketas (s. 212)'in ifadesine göre, Barbarossa'nın aslında Filistin'e gitmek ni- yetinde olmayıp İstanbul'u ele geçirmeyi planladığını düşünen İmparator Isaakios, bazı kehanet- lerin etkisinde kalarak Almanların Belgrad Kapısı (Xylokerkos)'ndan şehre gireceğine inandığı için bu kapıyı tuğlalarla ördürüp kapatmıştı.

⁹ Ansbert, s. 69 vd.; Niketas, s. 210 vd., 219 vd.

¹⁰ Bk. Ansbert, s. 70 vd. (mektubun bir kopyasını verir).

¹¹ Anlaşma maddeleri için bk. Ansbert, s. 90 vd.; *Itinerarium*, s. 59; Niketas, s. 220.

Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçti. Alman ordusunun 22-28 Mart tarihlerinde dört günde gerçekleşen bu geçişinden sonra İstanbul halkı da rahat bir nefes aldı¹².

Gelibolu'dan Anadolu'ya geçtikten sonra güneye doğru yürüyüşüne devam eden Alman Haçlı ordusu, burada yaklaşık on beş asır önce Büyük İskender'in Doğu seferi sırasında izlediği yola girdi. Bu dar yola uygun olmayan yük arabalarını geride bırakmak zorunda kalan Haçlılar, Granikos Çayı'nı (Diga-Biga-Pegae Çayı) ve Angelokomites Irmağı'nı geçtikten sonra Miletopolis ile bugünkü Balıkesir (Akhyraous) arasında bir Bizans askerî yolunu takip ederek¹³ Kalamos (13 Nisan) üzerinden 21 Nisan'da Alaşehir (Philadelphia)'e ulaştılar¹⁴. Burada şehir halkı Haçlılara pazar yeri temin etmek istemediği gibi onları yağmalamaya kalktı, bu yüzden olaylar çıktı. Alaşehir'den sonra Tripolis antik kentinden geçen (24 Nisan) Almanlar, 27 Nisan'da Bizans'ın sınır şehri Denizli (Laodikeia)'ye vardılar; buradan doğuya dönerek Selçuklu topraklarına, on dört yıl önce (1176) Bizans ordusunun imhasıyla sonuçlanan Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı vadiye yöneldiler¹⁵.

İmparator Friedrich Barbarossa, gerek II. Kılıç Arslan ile arasındaki eskiye dayanan dostluğa¹⁶ ve gerekse yapılan anlaşmalara uygun olarak Anadolu'dan rahatça geçeceğini düşünmüştü. Barbarossa, son iki yıl içinde sultana birkaç kez elçi göndererek niyetinin Kudüs'e gitmek olduğunu belirtip Anadolu'dan güvenli geçiş ve ordusu için pazarlar temin edilmesi hususunda istekte bulunmuştu; sultan da ona karşılık olarak hediyelerle birlikte bir elçi heyeti göndermişti¹⁷. Alman ordusu Edirne'de bulunduğu sırada da Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Melikşah'ın elçileri Friedrich'in yanına giderek kendisine yardım vaat etmişlerdi¹⁸. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devle-

¹² Niketas, s. 221 vd.; Ansbert, s. 92 vd., 95 vd. Krş. Brand, Byzantium, 185 vd.

¹³ Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, terc. M. Pektaş, İstanbul 1960, s. 139 vd.

¹⁴ Ansbert, s. 98; Niketas, s. 222. Krş. St. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. F. Işıltan, III, TTK, Ankara 1992, s. 12.

¹⁵ Ansbert, s. 99. Krş. Ramsay, s. 139, Runciman, III, s.13; I. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 151.

¹⁶ Rakibi Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un düşmanını dost sayan Barbarossa, 1173 yılından beri II. Kılıç Arslan ile temas halindeydi. Her ikisi de cihanşümul tek imparatorluk iddiasında bulunan iki imparator, İtalya'da hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdi. Barbarossa, II. Kılıç Arslan ile dostluk kurmuş, hatta kızını sultanla evlendirmeye karar vermiş, ama kızı bu evlilik gerçekleşmeden ölmüştü.

¹⁷ Ansbert, s. 100.

¹⁸ Ansbert, s. 92 vd.; *Itinerarium*, s. 59. Latin kaynaklarına göre Kılıç Arslan kendisinin tanımıyla "Türk, Ermeni ve Süryanilerin büyük Sultanı" olarak gönderdiği mektubunda imparatoru sevgiyle selamlıyor ve düşmanlarına (Bizans'a) karşı her türlü yardımda bulunmayı, ayrıca hakimiyeti

ti'nin siyasî birliği bozulmuş olup metbu hükümdar sıfatıyla Konya'da oturan II. Kılıç Arslan, fiilen iktidara sahip değildi. Artık ihtiyarlamış olduğu için 1185 yılında ülkesini on bir oğlu arasında paylaştırmamasından birkaç yıl sonra şehzadeler arasında taht kavgaları başlamıştı. Sultan Kılıç Arslan, 1189 yılından itibaren Konya'da Sivas ve Aksaray Meliki oğlu Kutbeddin Melikşah'ın tahakkümü altına girmiş, oğlunun elinde adeta bir esir durumuna düşmüştü. Bu koşullarda Selçuklular, bir yandan bu muazzam orduya karşı açıkça bir savaşa girmeye çekiniyor, diğer yandan da onların Anadolu'dan rahatça geçmesine de göz yummak istemiyordu. Bu arada başlarına buyruk davranan uçlardaki Türkmenlerin de Haçlı ordusunu rahat bırakmaya niyeti yoktu.

Böylece Denizli'den itibaren yol boyunca Bizans sınırını aşan konar-göçer Türkmenlerle karşılaşan Haçlılar, onların silahlı ve her an savaşa hazır olduklarını gördüler. Bizans-Selçuklu sınırını oluşturan bölgeye girince Türkmenlerin saldırılarına maruz kalarak ilerlediler. Türkmenler, başlangıçta Haçlıların yolundan dağlara çekilerek büyük hayvan sürülerini (5 bin civarında) onların geçeceği yol üstünde otlatıp Haçlıların atlarını açlığa mahkum ettiler; sonra da yorgunluk ve açlıktan perişan düşen Haçlılara ansızın hücum etmeye başladılar¹⁹. Uluborlu bölgesindeki dağ ve geçitlerde bu saldırılar sonucu Almanlar büyük kayıplara uğradı. Türkmenlerin saldırıları yol boyunca devam ederken Almanlar Toroslara kadar zorlu savaşlar vermek zorunda kaldılar (28 Nisan'dan 18 Mayıs'a kadar)²⁰.

Haçlılara karşı açıkça savaşa girecek durumda olmayan Türkler, Alman Haçlı ordusunun peşine takılarak, geride kalanları taciz ediyor, yiyecek aramak için or-

altındaki topraklardan Alman ordusunun rahatça geçmesi ve ihtiyaç duyulan maddeleri temin edebilmesi için gerekli tedbirleri almayı vaat ediyordu. Sultanın oğlu Melikşah da elçisi aracılığıyla (16 Şubat 1190) gönderdiği mektupta, imparatora sadakatle yardım edeceğine dair söz vermişti. Bu durumu "Dost görünen düşmandan daha ölümcül bir felaket yoktur" şeklindeki bir atasözüyle açıklayan Latin müellif Ansbert, Selçuklu şehzadesinin aslında hile yaptığını asıl niyetinin Friedrich'i aldatarak mağlup etmek olduğunu yazmıştır. *Itinerarium*'un yazarı da sultanın Haçlıları gaflete düşürüp imha etmek için kurnazca davrandığını söyleyerek onu hilekârlıkla suçlamıştır. İslâm kaynakları ise Friedrich'in, sultana elçi gönderip niyetinin Kudüs'e gitmek olduğunu belirtip kendilerine yolların ve pazarların açılmasını istediğini, iki hükümdarın birbirlerine karşılıklı olarak hediyeler gönderdiğini ifade ederler. İslâm kaynaklarında Kılıç Arslan'ın Friedrich ile Edirne'de ve daha sonra Konya'da yaptığı anlaşmalar yüzünden onunla gizli bir ittifak içinde olduğunu düşüncesine rastlanır; fakat Kılıç Arslan'ın çaresizliği ortadadır. Bk. İbnü'l-Esîr, XII, s. 47; İbn Şeddâd, s. 113. Ebu Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-devleteyn en-Nürîyye ve's-Salâhiyye*, RHC or., IV, s. 452.

¹⁹ Ansbert, s. 100 vd.; *Historia Peregrinorum*, neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores, nova series, V, Berlin 1928, s. 155 vd. Krş. C. Cahen, "Selğukides, Turcomans et Allemands au Temps de la Troisième Croisade", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LVI (1960), s. 21 vd.; E. Eickhoff, "Friedrich Barbarossa Anadolu'da", terc. G. Oransay, *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970)*, Ankara 1972, s. 270 vd.

²⁰ Ansbert, s. 100 vd.

dudan uzaklaşanları yakalamaya çalışıyordu. Haçlı ordugâhı etrafında geceleri de faaliyetlerine devam eden Türkler, onların geceyi sıkıntılı ve uykusuz geçirmelerini sağlamak için; sabaha kadar korkunç naralar atıp, ordugâha oklar yağdırıyorlardı. Çadırları delip geçen bir ok yağmuru altında bazen Haçlılar uykudayken ölüyordu. Bu yüzden Haçlıların çoğu zaman haftalarca gece gündüz zırh gömleklerini hiç çıkarmadan, silahlanmış bir şekilde uyudukları, yemek yedikleri görüldü. Bu şekilde yaşamak onlar üzerinde haliyle sinir bozucu bir etki de yaratıyordu. Ayrıca Haçlı ordusunun geçeceği yollar üzerindeki su kaynakları kullanılmaz hale getirilmiş, her türlü yiyecek maddesi imha edilmiş, şehirler boşaltılmıştı; halk mallarını da yanına alarak ormanlarda, dağlarda saklanmıştı. Böylece Türklerin uyguladığı savaş taktiği gereği Anadolu'da hem yiyecek ve su eksikliği hem de sürekli Türk hücumları yüzünden perişan olan Alman ordusu oldukça ağır kayıplara uğradı. Yük hayvanlarının çoğu öldüğü için taşıyamadıkları eşyaları yaktılar; geride bırakmak zorunda kaldıkları zırh, miğfer vs. ekipmanın adeta demirden bir tepe oluşturduğu söylendi²¹.

Barbarossa, Uluborlu'dan sonra, Myriokephalon mevkiine geldiğinde buradaki dar geçitte, Türklerin pusu kurduğunu öğrendi; bu yüzden de 1176'da Bizans ordusunun imha edildiği bu geçidi sağda bırakıp başka bir yolu kullanarak Akşehir (Philomelion) Ovası'na inmeye karar verdi²². Kaynakların ifadesine göre, İmparator Friedrich, bir Türk esirin rehberliğinde ancak keçilerin girebileceği çok yüksek ve sarp bir dağ yolunu büyük güçle aşmaya çalıştı. 3 Mayıs'ta ordunun, Dük Friedrich kumandasındaki birinci kısmı bu dar yolu aşarken Türkler, yukarıdan oklar fırlatıp, taşlar atarak bir kere daha hücumla geçtiler; ancak şövalyeler tarafından geri püskürtüldüler. Dük Friedrich artçıların saldırıya uğradığını duyunca derhal zorlu yolu geri döndü ve çatışma sırasında kendisi de bir taş darbesiyle yaralandı. Buna karşılık Haçlı şövalyeleri Türkleri geri püskürtürken 60 kadarını öldürdüler²³.

²¹ Ansbert, s. 104; *Itinerarium*, s. 60 vd.; İbnü'l-Esîr, XII, s. 47; İbn Şeddâd, s. 113. Krş. E. Altan, "Anadolu'da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)", *Tarih Dergisi*, sayı 47 (2008), s. 87 vd.

²² Ansbert (s. 102), bu geçitte toplanan 30 binden fazla Türk kuvvetinin 1176'da İmparator Manuel'in ordusunun imha edildiği yerde şimdi Haçlılara pusu kurduklarını ve Almanların bu geçide girmediklerini açıkça belirtmiştir.

²³ Bu savaş hakkında bk. Ansbert, s. 102 vd. *Historia Peregrinorum*, s. 157 vd.; *Itinerarium*, s. 61. Niketas (s. 224 vd.), savaşın Ginklarion yakınlarında olduğunu yazar; kesin yeri bilinmemekle beraber bu noktanın Akşehir ile Konya arasında bir yer olduğuna işaret ederek savaşın Akşehir'den sonra yapıldığını belirtir. Dönemin Bizans tarihçisi Niketas bu savaş hakkında ayrıca şunları yazmıştır: "Alman Kralı, Türklerin dağ geçitlerinde yerleştiğini duyunca ordugâhını düz arazide kurdu. Gece ordusunu iki kısma ayırdı. Gruplardan birine çadırlarda kalmalarını emretti, öteki gruba da şafak sökerken başka bir yoldan kaçtırmış gibi yapmalarını emretti. Türkler Almanların gerçekten kaçtığını zannederek, dağlardaki yerlerini terk edip düz araziye indiler ve Almanların ordugâhına hücumla geçtiler. Fakat kaçtırmış gibi yapanlar geri dönünce Türkler her yönden sarılıp tuzağa düşürüldüler". Ansbert'in ifadesinin aksine Ramsay (s. 140)'e göre burası, 1176'da İmparator Manuel'in Türklere mağlup olduğu geçittir.

Bunu takiben Akşehir yakınında, sultanın oğulları Kudbeddin Melikşah, Ankara Meliki Muhiddin Mesûd kumandasındaki Selçuklu ordusu, Almanların açlıktan tükendiğini düşünerek Haçlı ordugâhına hücumla geçti. İki tarafın da büyük kayıplara uğradığı savaş sonunda yenilgiye uğrayıp 4-5 bin civarında kayıp veren Türkler geri çekilmek zorunda kaldılar (7 Mayıs 1190). Haçlılar ise Türkler tarafından boşaltılmış olan Akşehir'i ateşe verip Selçuklu ordusunun peşinden Konya'ya doğru ilerlediler²⁴. Ancak bu sırada kıtlık öylesine dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı ki küçük bir dilim ekmeğe bile bir marka satılıyordu; kimileri ölen atların ve eşeklerin etlerini yiyerek hayatta kalmaya çalışıyordu. Bazı Haçlılar da çaresiz Türklere sığınarak dinlerini bile değiştiriyordu²⁵.

Böylece Sultandağ'ı dolaşarak Akşehir'den doğuya ulaşan yola giren Almanlar, Selçuklular ile savaşarak Ilgın'ı (Firmin) arkalarında bırakıp 17 Mayıs'ta Konya'ya vardı²⁶. Bunu takiben Haçlılar arasında şehre hücum edip etmeme konusunda görüş ayrılığı çıktı. Bazıları açık alanda bile Türklerin sürekli kendilerine hücum ettiğini söyleyip Konya gibi büyük bir şehrin askerle dolu olduğunu düşünerek bir an önce yola devam etmeyi teklif etti. Bazıları da Türklerin kendilerini Konya'dan sonra da rahat bırakmayacağını, üstelik Ermenilerin hâkim olduğu Kilikya topraklarının henüz çok uzakta olduğunu, ordunun ihtiyaçları karşılanmadan uzun süre yola devam edemeyeceklerini ileri sürüp böyle korkakça ölmektense cesurca savaşarak ölmenin daha iyi olacağını söyledi. Neticede, İmparator açlık, hastalık ve yorgunluktan perişan düşmüş olan ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için derhal Konya'ya hücum emri verdi. İkiye ayrılan Alman ordusunun İmparator Friedrich kumandasındaki kısmı, şehrin dışındaki Türklerle savaşacak, Dük Friedrich von Schawaben'in kumandasındaki kuvvetler de şehre hücum edecekti. Ayrıca bir emirname ile zafer kazanmaları durumunda askerlerine şehre tamamen hâkim oluncaya kadar ganimet toplamayı yasakladı²⁷.

Bu sırada sultan ve saray erkânı şehirden ayrılmış olup Aksaray (Taxara)'a çekilmişti. Selçuklu ordusunun bir kısmı içeride Konya'yı savunurken bir kısmı da şehrin dışında Haçlılara karşı savaşıyordu. Konya'nın etrafındaki bahçeleri çevreleyen sularının yanına çok sık bir şekilde yerleşen Türkler taştan örülür bahçe duvarlarının arkasına mevzilenip buradan oklar yağdırarak Alman ordusunun şehre girmesini en-

²⁴ Ansbert, s. 104; *Historia Peregrinorum*, s. 159 vd.; *Epistola de Morte Friderici Imperatoris*, neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores*, nova series, V, Berlin 1928, s. 175 (Philomelion, Finimum şeklinde kayıtlıdır); Niketas, s. 223 vd.; İbnü'l-Esir, XII, 52.

²⁵ Ansbert, s. 104; *Historia Peregrinorum*, s. 161.

²⁶ Ansbert, 105 vd.

²⁷ Ansbert, s. 109; *Historia Peregrinorum*, s. 167.

gellemeye çalıştılar. Haçlıların hendekleri ve surları aşım şehre girme çabası birkaç defa sonuçsuz bırakıldı. Bunun üzerine her şövalye ağır silahlı bir yaya askerini atının terkisine alarak duvarların üstüne taşıdı; sonra da hep birlikte hücumla geçtiler. Sonunda Konya önündeki şiddetli çatışmanın ardından Almanlar surları aşım 18 Mayıs'ta şehre zorla girmeyi başardı. Bunu takiben şehir tahrip edilirken çok sayıda insan da öldürüldü. Konya'yı yağmalayan Haçlılar ele geçirdikleri ganimetle ihtiyaçlarını giderdiler. Şehirde ele geçirilen altın, gümüş, mücevher, giysi vs. ganimetin değerinin 100.000 marktan fazla olduğu ileri sürüldü²⁸. Bir Haçlı kaynağına²⁹ göre bu yağma sırasında Melikşah'ın sarayında, Selahaddin Eyyubî tarafından Haçlılara karşı ücretli asker toplamak üzere gönderilmiş olan 10.000 mark ele geçirilmişti.

Sultan Kılıç Arslan, bu felaket karşısında çaresiz, elçi gönderip barış istemek zorunda kaldı. Kaynakların ifadesine göre Kılıç Arslan, iktidar oğlunun elinde olduğu için kendisinin mağdur durumda bulunduğunu ama imparatorun da dostluğa riayet etmediğini, bu sebeple iki taraf arasında gereksiz yere çok kan aktığını bildirmişti. Bunun üzerine imparator yirmi Selçuklu komutanının refakatinde Selçuklu ülkesinden güvenlik içinde geçişinin sağlanması şartıyla sultanın barış teklifini kabul etti³⁰. Ordusunu Meram'da ve şehrin güney varoşlarında yerleştirmiş olan İmparator Friedrich³¹, burada birkaç gün dinlenip kendileri için kurulan büyük pazarda ihtiyaçları karşılandıktan sonra 23 Mayıs'ta Karaman (Lârende) istikametinde tekrar yola koyuldu. Sultan ise Selahaddin'e bir mektup yazıp Haçlıları durduramadığı için özür diledi³².

Almanlar, Konya'dan ayrıldıktan sonra da Türkmenler tarafından takip edildiler. Bunun üzerine imparator, yanındaki Selçuklu rehinelere eğer bu akınlara mani olmaz ve anlaşmaya uygun davranmazlarsa öldürüleceklerini söyleyip onları uyardı. Ardından Haçlılar, Kazımkarabekir (Pergos)'e³³ geldiklerinde iyi bir pazar buldular ve burada bir gün kaldıktan sonra tekrar yola koyulup 30 Mayıs'ta Karaman'a ulaştılar. Almanlar, Toros Dağlarını aşarak Göksu Vadisi'nden ilerleyip Mut'u geç-

²⁸ Niketas, s. 225 vd.; Ansbert, s. 110 vd.

²⁹ *Historia Peregrinorum*, s. 170. Ansbert (s. 111) bu paranın Selahaddin tarafından kızının çeyizi olarak verildiğini yazar.

³⁰ Ansbert, s. 112 vd.; *Historia Peregrinorum*, s. 170; Niketas, s. 225 vd. Ebû'l Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, terc. Ö. R. Doğrul, II, Ankara 1987, s. 454. İbnü'l-Esîr (XII, s. 48)'e göre Melikşah, sevmediği emirleri Almanlara rehine olarak vermiş ve bu emirler Kilikya Ermeni topraklarına girdiklerinde Türkmenlerin yağmasına engel olmadıkları bahanesiyle öldürülmüşlerdi.

³¹ *Historia Peregrinorum* (s. 171)'a göre cesetlerden yayılan kokular yüzünden Almanlar bir an önce şehirden çıkmak istemişlerdi.

³² İbnü'l-Esîr, XII, s. 49.

³³ Karaman'ın 23 km uzaklıktaki ilçesi.

tiler ve bu sırada Ermenilerin elinde olan Silifke'ye doğru yollarına devam ettiler³⁴. Alman Haçlı ordusu 10 Haziran 1190'da Silifke Ovası'na indikten sonra nehri (Kal-ykadnos-Göksu) geçip şehre girecekti. Ancak Haçlılar nehir kıyısına geldiklerinde imparatorlarının cesediyle karşılaştılar. Muhafız birliğiyle beraber ordunun önünden ilerlemiş olan İmparator Friedrich, Silifke Çayı'nı geçerken boğulmuştu. Sefere katılmış olanların ifadelerine dayanan kaynaklarda (Ansbert, *Historia Peregrinorum*, *Epistola de Morte Frederici*) bile bu hadise hakkında farklı anlatımlar yer aldığından imparatorun nasıl boğulduğu tam olarak bilinmiyor. Bu kaynakların ifadelerine bakılırsa imparator bir tepeyi aşmaktan kurtulup yolu kısaltmak niyetiyle ırmağı yüzerek geçerken veya adamları bir geçit aradığı sırada kendisi ırmakta yıkanırken, ya da karşı kıyıya geçtikten sonra tekrar suya girdiğinde boğulmuştu. Neticede belki ferahlamak için girdiği soğuk suda kalbi durdu, belki atının ayağı sürçünce suya düştü ve ağır zırhı yüzünden dibe battı; belki de uyarılara rağmen hızla akan nehri yüzerek geçmek isteyince akıntıya kapıldı; ne şekilde olursa olsun yanındaki asiller derhal yardımına koştular; fakat onu kurtaramadılar (10 Haziran 1190)³⁵.

İmparator Friedrich Barbarossa'nın beklenmedik ölümü, o muazzam ordunun dağılmasına yol açtı. Haçlıların bir kısmı bulabildikleri gemilerle Avrupa'ya geri döndü. İmparatorun oğlu Friedrich, yanında kalan az sayıda kişiyle beraber, babasının cesedini de yanına alıp Çukurova'yı geçerek Antakya'ya geldi (21 Temmuz 1190). Burada babasının sirkeye yatırılmış olan cesedinin çürümeye başladığını görünce onu Kudüs'e taşımak fikrinden vazgeçti. Böylece imparatorun cesedini Antakya katedraline gömen Friedrich, söylendiğine göre onun kemiklerini Kudüs'e gömmek niyetiyle yanına almıştı³⁶. İki aya yakın şehirde dinlendikten sonra Ağustos sonunda tekrar yola koyuldu ve yanındaki küçük orduyla beraber Üçüncü Haçlı Seferi kuvvetlerinin toplanmış olduğu Akkâ önüne ulaştı (4 Ekim). Doğu'daki Franklar, büyük umutla bekledikleri yardımın kendilerine ulaşmaması üzerine büyük hayal kırıklığına uğradılar. Barbarossa'nın Doğu'ya ulaşması durumunda Mısır ve Suriye'nin kaybına kesin gözüyle bakan Müslümanlar ise imparatorun bu ani ölümünü bir mucize olarak değerlendirdiler³⁷.

³⁴ Ansbert, s. 113 vd.; *Itinerarium*, s. 64. Krş. Eickhoff, 273 vd.

³⁵ Ansbert, s. 115 vd.; *Itinerarium*, s. 65, n. 108; *Historia Peregrinorum*, s. 171 vd.; *Epistola de Morte Friderici Imperatoris*, neşr. Chroust, s. 177 vd. / terc. Loud, s. 172; Niketas, s. 229; İbnül-Esîr, XII, s. 47; İbn Şeddâd, s. 114. Krş. Runciman, III, s. 13; Johnson, s. 114; Eickhoff, s. 276 vd.; Demirkent, s. 152. Ermeni katalikosu, gelişmeleri bildirmek üzere Selahaddin Eyyubi'ye gönderdiği mektupta (bkz. İbn Şeddâd, s. 115), imparatorun nehir kenarında yemek yiyip uyuduktan sonra serinlemek için suya girdiğini, ama soğuk suyun etkisiyle hasta olduğunu, bundan birkaç gün sonra da öldüğünü belirtir.

³⁶ *Itinerarium*, s. 66; İbn Şeddâd, s. 114.

³⁷ Ansbert, s. 116 vd.; İbn Şeddâd, s. 117.

Friedrich Barbarossa'nın Göksu Nehri'nde boğulduğu yer (Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195), terc. I. Demirkent, Resim 17)

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

BİBLİYOGRAFYA

Altan, E., “Anadolu’da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)”, *Tarih Dergisi*, sayı 47 (2008), s. 75-104.

Ansbert, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, terc. G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010.

Arnold von Lübeck, *Chronica Slavorum*, *MGH Scriptorum Rerum Germanicarum*, Hannoverae 1868.

Brand, C. M., *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Cambridge 1968. Cahen, C., “Selğukides, Turcomans et Allemands au Temps de la Troisième Croisade”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LVI (1960), s. 21-31.

Brand, C. M., “The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade”, *Speculum*, 37 (1962), s. 167-181.

Demirkent, I., *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.

Ebu Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, *RHC or.*, IV.

Ebû’l Ferec, *Abû’l-Farac Tarihi*, terc. Ö. R. Doğrul, II, Ankara 1987.

Eickhoff, E., “Friedrich Barbarossa Anadolu’da”, terc. G. Oransay, *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970)*, Ankara 1972, s. 269-280.

Epistola de Morte Friderici Imperatoris, neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, *MGH Scriptorum*, nova series, V, Berlin 1928, s. 173-178 / terc. G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010, s. 169-172.

Historia Peregrinorum, neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, *MGH Scriptorum*, nova series, V, Berlin 1928, s. 116-172 / terc. G. A. Loud, *The History of Pilgrims. The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Farnham 2010, s. 135-148.

Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi, terc. H. J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade. A Translation of The Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, Aldershot 1997.

İbn Şeddâd, Bahâeddin, *en-Nevâdirü’s-Sultaniyye ve’l-Mehâsinü’l-Yûsufiyye*, terc. D. S. Richards, *The Rare and Excellent History of Saladin*, Aldershot 2002.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, terc. A. Özeydin, İslâm Tarihi. İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XII, İstanbul 1987.

Johnson, E. N., "The Crusade of Frederick Barbarossa and Henry VI", *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, II, London 1969.

Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195), terc. I. Demirkent, İstanbul 2006.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, terc. F. Işıltan, Ankara 1991.

Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, neşr. A. Chroust, *MGH Scriptores*, nova series, V, Berlin 1928.

Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, terc. M. Pektaş, İstanbul 1960.

Runciman, St., *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. F. Işıltan, III, TTK, Ankara 1992.

The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts, terc. G. A. Loud, Farnham 2010.

Extended Abstract

The Last Penetration of The Crusader Armies into the Seljuğ Territory of Anatolia: Emperor Friedrich Barbarossa's Crusade (1089-1190)

In the 12th century, Anatolia witnessed the great struggles between the Crusaders and the Turks, and the Crusaders penetrated into Seljuğ territory for the last time during the Third Crusade (1189–1192). By conquering Jerusalem in 1187, the Egyptian-Syrian ruler, Şalāh al-Dīn, put an end to the Crusaders' domination in Jerusalem, which lasted 88 years. It was at this point that German Emperor Friedrich Barbarossa, who had accompanied his uncle Conrad III, King of Germany during the Second Crusade, once again agreed to participate in the Crusade—this time as a 70-year-old ruler. He formed an immense army with the goal of capturing Jerusalem from Şalāh al-Dīn. While the English and French kings traveled by sea to the Holy Land with their forces, Friedrich tried to reach the East through Anatolia. This paper discusses the march of the German Crusaders under the command of Friedrich Barbarossa in Anatolia, and the Seljuk-Crusader relations in this period.

Emperor Friedrich, who started to prepare for the expedition after accepting the cross, sent ambassadors to Hungarian King Bela III, Byzantine Emperor Isaakios Angelos II, and Seljuğ Sultan Kılıdĭj Arslan II to ask for permission to pass through their countries. In response, Emperor Isaakios said that the Crusaders would be allowed to enter the territory of the empire if they promised not to take any action against the Byzantine State. When this stipulation was accepted by Friedrich, the Byzantine emperor agreed to provide guidance and suitable markets to the Crusa-

ders during the transition from Anatolia. After that, Emperor Isaakios took the necessary measures in accordance with the agreement reached; however, Barbarossa's contact with the enemies of Byzantine Serbs and Seljuks increased Isaakios's concerns. Faced with such danger, Isaakios found it appropriate to contact Şalāh al-Dīn for the interest of his country. According to Ibn al-Asir, when Isaakios learned of the German emperor's movement, he sent an envoy to Şalāh al-Dīn and promised that he would prevent Friedrich from passing through the Byzantine land.

After the year-long preparations, Friedrich finally moved from Regensburg to the East in May 1189. His enormously large and well-organized army seemed almost invincible. Barbarossa passed Hungary, where he was welcomed by King Bela, and by crossing the Danube near Belgrade, he entered the Byzantine territory in 1189. The Crusader army was said to have 50,000 horsemen and 100,000 infantrymen. Meanwhile, the Serbs and Bulgarians' attempt to form an alliance with the German emperor distressed the Byzantines.

Because of the events in the Balkans, the relations between the two sides became so bad that Friedrich even contemplated attacking Istanbul. Eventually, Friedrich, who intended to arrive in Palestine after spending the winter months in Adrianople, went to Gallipoli in March 1190, and by crossing through the Dardanelles into Anatolia, he entered the path that Alexander the Great had followed about 15 centuries prior. After crossing the Granikos Stream and the Angelokomites River, the Crusaders followed a Byzantine military road between Miletropolis and today's Balıkesir (Akhyraous), and they moved southward through Balıkesir-Ala Şehir before heading toward Seljuks territory after the Byzantine border town of Laodiceia (Denizli). The German emperor thought that he would easily pass from Anatolia, in accordance with the old friendship and the agreements between Kılıdij Arslan II and him. In the last two years, he sent ambassadors to the sultan several times, and he stated that his intention was to go to Jerusalem. When the German army was in Adrianople, Sultan Kılıdij Arslan and his son Malik Shah's envoys had gone to Friedrich and promised to help him. Meanwhile, the Anatolian Seljuk State had lost its political unity. Sultan Kılıdij Arslan did not actually have power. The feuds for the throne had begun among the Maliks soon after he allocated the country between his 11 sons in 1187. Because of these circumstances, the Turks were not in a position to openly fight against this enormous army, but they also did not want to let them pass through Anatolia. As a result, they followed the German Crusader army and harassed them. In the meantime, the Turkmens, who acted on their own at the borders, also pursued the Crusaders along the road from Denizli. The Turkmens initially retreated to the mountains and grazed large herds of animals (around 5,000) along the Germans' way and therefore condemned the horses of the Crusaders to starvation. Then they suddenly attacked the Crusaders, who were devastated by fatigue and starvation. As

a result of these attacks in the mountains and passages in the Uluborlu region, the Germans suffered great losses. While the attacks of the Turkmens continued along the way, the Germans were forced to carry out a series of fierce battles (from April 28 to May 18). The Turks also continued their activities around the Crusader camp at nights, shouting and shooting arrows until the morning, causing the Germans sleepless and troubled nights. In the meantime, under the rain of arrows that pierced the tents, the Crusaders were sometimes killed while they were asleep. For this reason, most of the Crusaders were unable to remove their armor at night for weeks. This situation created an exasperating impact on them. Also, the water resources along the way of the Crusader army were rendered unusable, all kinds of foodstuffs were destroyed, cities were evacuated, and the people hid in the forests and mountains.

As a result of the war tactics applied by the Turks, the German army, which was miserable because of both the lack of food and water and the constant Turkish attacks, suffered heavy losses. They set Akşehir on fire and marched toward Iconium (Konya). After a fierce battle, Emperor Friedrich finally managed to enter Iconium by force on May 18th. However, after leaving Iconium, Friedrich drowned while crossing the Saleph River (Silifke /Salūḳiya). As a result of this, the German army disbanded (June 10, 1190), and only a small part of the army, led by his son Friedrich VI of Swabia, reached Acre.

A BRITISH MERCHANT IN TURKEY: FREEMAN OF THE LEVANT COMPANY AND CONSUL, DONALD SANDISON AT BURSA, 1795–1868

Emine Zeytinli
Dr., University of Leicester School of History

Abstract

Donald Sandison was a British merchant who was based in Istanbul, from where he ran his business beginning with the second decade of the nineteenth century. He established business partnerships and became a member of the British Levant Company as well as a consul. He was the first British consul to Bursa, between 1838 and 1868. This bibliographic study focuses on Sandison, an overseas British citizen in Istanbul, as both a merchant and a consul. The study includes a wealth of information from national archives in Great Britain and Turkey, genealogical search, and nineteenth-century British newspapers.

Keywords: Donald Sandison, British Merchant, Levant Company, Consul, Bursa, Trade.

Öz

TÜRKİYE'DE BİR İNGİLİZ TÛCCAR: LEVANT KUMPANYASI ÜYESİ VE BURSA KONSOLUSU, DONALD SANDISON, 1795–1868

Donald Sandison on dokuzuncu yüzyılın başında İstanbul'a yerleşen ve ticari faaliyetlerini bu şehirden yürüten İngiliz bir tüccardır. Sandison ticari ortaklıklar geliştirmiş, İngiliz Levant Kumpanyası üyesi ve sonrasında konsolos olmuştur. 1838 ile 1868 yılları arasında Bursa'da görev yapan ilk İngiliz konsolosudur. Bu biyografik çalışma İstanbul'da tüccar ve ardından ticari faaliyetlerine ek olarak Bursa'da konsolos olan bir İngiliz'in hayatını konu almaktadır. Çalışma için Büyük Britanya ve Türkiye ulusal arşivleri, soy ağacı araştırmalarının yürütüldüğü çeşitli arşivler ve on dokuzuncu yüzyıl İngiliz gazeteleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Donald Sandison, İngiliz Tüccar, Levant Kumpanyası, Konsolos, Bursa, Ticaret.

This article is a revised and expanded version of a paper entitled “A British Merchant in Turkey: Freeman of the Levant Company and Consul, Donald Sandison at Bursa, 1795–1868” presented at Economic History Society Annual Conference, Keele University, UK, 6–8 April 2018.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Emine Zeytinli, ez68@leicester.ac.uk

Geliş Tarihi/Submitted: 23.05.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 19.11.2018

DOI: 10.26650/TurkJHist.2018.426566

Cite this article as: Emine Zeytinli, “A British Merchant in Turkey: Freeman of the Levant Company and Consul, Donald Sandison at Bursa, 1795–1868”, *Turk J Hist*, issue 68 (2018), p.31-56.

Introduction

European countries started having close commercial links with the Ottoman Empire from the fifteenth century via their merchants. Obtaining concessions was the common way of establishing economic as well as diplomatic relations. Increases in the volume of trade and the size of the commodity market necessitated acquired positions and roles in certain trade hubs of the empire in order to establish and facilitate trade networks.

Residing in the Ottoman port and trading cities was a common practice of European merchants in order to carry out trading activities. Donald Sandison was one of these merchants who arrived in Istanbul at the beginning of the nineteenth century and became a privileged member of the Levant Company. He later became consul of Bursa.

When European countries adopted protectionist economic policies from the beginning of the nineteenth century, the Ottoman Empire offered a promising market for continental goods. Therefore, the significance of the whole of the Middle East, as well as the Balkan regions, increased and became clear, strong and effective. The number of British merchants and investors, as well as consuls and vice-consuls, increased in this period.

From the 1830s the British consular presence increased in the Ottoman territories after the abolition of the British Levant Company; British consuls represented in more cities such as Antalya, Batumi, Belgrade, Yas (Jassy), Kayseri (Caesarea), Samsun, Tarsus, Varna etc. Donald Sandison was appointed as consul in 1838 in the city of Bursa where silk production dominated the city's economy. This was the same year (1838) that the British and Ottoman Empires signed the Anglo-Ottoman Commercial Convention¹ which allowed free trade between the two nations. Consuls were agents or commissioners, and generally merchants, responsible for observing the trade capacity in the city or region, comparing the volume of its trade with other trading nations in the region and reporting trade statistics as well as providing other reports concerning trade and reporting to the British foreign ministry. Consuls were responsible for some practical matters, but their main responsibility was to maintain and develop trade with the empire.

The second stage of Sandison's professional life had a close connection with the Anglo-Ottoman Commercial Convention of 1838. This convention gave certain

¹ It is also called as Balta Limanı Commercial Convention. Hereafter as Anglo-Ottoman Commercial Convention of 1838 as in the original English document.

privileges to British merchants and goods were allowed to be transported freely in Ottoman dominions. British commercial interests into the inland centres resulted in the appointment of its own consuls. Sandison was appointed salaried consul for Bursa with the liberty to trade after operating as a merchant for more than two decades. He was the first British consul at Bursa, one of the industrial and leading cities in textile manufacturing, between 1838 and 1868.

This article aims to contribute the current research literature on the commercial relations between the Ottoman Empire and Western countries, namely, British involvement and how certain parts of the Ottoman economy were affected or developed. Previous researches carried out and analysed the intervention of Western mercantilist communities in some well-known port cities such as Istanbul, Salonica and Izmir where British consuls were initially appointed before the nineteenth century. Consular posts were established in inland cities with the Commercial Convention of 1838 and Bursa was one of these. However, for Bursa, appointed British consuls, their careers and status in domestic and international trade have been insufficiently researched.

This article analyses Donald Sandison's commercial operations in Istanbul, his connections, marriage, family and his consular post in Bursa. The sources used in this research are Sandison's correspondence with the Consul-General, as well as the British Embassy at Istanbul and private letters. Documents provide little evidence and few details of his career before the 1820s; however, correspondences with British Foreign Office and officials are available prior to and during his consular post. Ottoman archival documents were also analysed both for economic activities and the family history of Donald Sandison.

Early Years and Commercial Operations of Donald Sandison

Donald Sandison was a Scottish merchant who moved to Istanbul², and was mentioned by travellers to the city. An American missionary and long-time

² He was born as the son of James Sandison, a merchant in Wick, on November 1, 1795 (National Records of Scotland, Old Parish Registers Births 043/30136 Wick). This church register of baptism is confirmed with the certificate of his marriage that cites him as coming from the town of Wick, Caithness, Scotland (dated January 24, 1824, The Anglican Chaplaincy, The British Consulate of Istanbul, Register of Birth, Deaths and Marriages, from 1757 to 1840, page not available). His consulship was advertised in a local newspaper where he was named as the third son of the late James Sandison, "...our talented townsman, Donald Sandison, Esq., has been appointed her Majesty's Consul at Broussa. Mr. Sandison, who is the third son of the late Mr James Sandison of Wick, has been for a considerable number of years resident in the East, and is, from his abilities, knowledge, and experience in business, eminently well qualified to discharge the duties entrusted to him..." (John O'Groat Journal, December 7, 1838, col. 2 3.

resident in Istanbul, Cyrus Hamlin, called him ‘the Scottish nobleman’³ and English travellers, Sir Edwin Pears and Charles MacFarlane, mentioned Sandison as coming from a Scottish family while writing about his son, Alfred John Sandison⁴. Before moving to Istanbul, Sandison must have disembarked at Izmir and spent some time there as his brother, James Sandison, was a merchant in Izmir and died of fever there in 1828⁵. Hyde Henry Clarke⁶ in 1860 mentions that in Izmir there were about half a dozen merchants licensed to trade beside the members of the British Levant Company. They were the sons or apprentices of freemen⁷. Both Donald Sandison’s privileged position in the Levant Company and the fact that his brother was a merchant in Izmir are factors that suggest that their father might

³ Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, (New York, American Tract Society, 1877), 250–251. According to the church register the baptism of Donald Sandison was witnessed by a Baillie (a civic officer of the local government in Scotland) named Robert Couro (?). This refers to the family of Sandison having a certain status in society as a member of the aristocracy.

⁴ “*Sir Alfred Sandison possessed the same kind of fullness of knowledge of Turkish. The son of Scotsman, he had been born in Turkey...*”, Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, (London, Herbert Jenkins Limited, 1915), 138. Sir Alfred Sandison was knight diplomat; oriental secretary in Istanbul, Sir Alexander Telford Waugh, dragoman at Istanbul in 1901, Consul-General in 1920, described him as “too easy-going for the work in hand”, “sport-loving character, very popular with the Turks”, “*Sir Alfred Sandison, who had been born in Turkey and spoke Turkish remarkable (sic) well. He had been employer (sic) as interpreter with the army during the Crimean War, and was then taken on at the Embassy to succeed the old race of Levantine interpreters, many of them of Genoese or Venetian family...*” Sir Alexander Telford Waugh, *Turkey, Yesterday, To-Day, and To-Morrow*, (London, Chapman and Hall’s, 1930), 27, 37. A number of newspapers such as the Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, The Western Times, Citizen and The Nottingham Evening Post published his obituary mentioning “...The deceased gentleman was a well-known figure in Istanbul diplomatic and official society... Sir Alfred Sandison’s diplomatic abilities were of a high order, and he showed much tact on handling many delicate and important matters. He was persona gratissima in the Turkish official world, and the Sultan held him in the highest esteem, “Manchester Courier and Lancashire General Advertiser”, December 31, 1906, Issue 15646, Manchester, 7.

⁵ “...During the summer of last year two of my countrymen and friends (Mr. John Wilkinson and Mr. James Sandison) fell victims to the detestable Smyrna fever. They died within a few days of each other, after a very short illness.” Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, (London, Saunders and Otley. 1829), 22; James Sandison, buried September 28, 1828, Smyrna Anglican Chaplaincy (Baptism, Marriage and Burial Records of the British Chapel, Smyrna-Turkey 1800–1944).

⁶ Agent of the Izmir-Aydin Railway Company and later vice president of the Imperial Cotton Commission Company. For a detailed assessment see <http://www.levantineheritage.com/pdf/Hyde-C-larke-by-D-Wilson-2015.pdf>.

⁷ Hyde Henry Clarke, “The History of the British Colony at Smyrna”, *The Levant Herald*, 1860, ([British Library 10077.a.11) 3.

have been a licensed merchant in the Levant and membership of the Company passed to his descendants.

In *Constantine Ionides Ipliktsis*⁸ by Timotheos Catsiyannis, Sandison is described as “an English trader, who was operating in Constantinople from a textile shop.” However, Ipliktsis’s other biographer, Anastasios Goudas wrote, *at that time there was a trader in Constantinople of British nationality, called Sandison, who gladly offered protection through the British Embassy to the persecuted subjects of the Sultan. Ipliktzis immediately attached himself to this Englishman and started acting as his broker.*

Half joking, he recounted, years later, ‘not only did I act as a broker but also I was a ‘town crier’, in order to please my partner and protector.’⁹

The partnership between Sandison and Ipliktsis did not last for long; Ipliktsis was too good a businessman to be an employee:

*...Constantine began as a simple clerk and when he had saved some money he started working for himself again. It was then that he decided on the greatest commercial venture of his life; To come to England. To the Metropolis of the World’s trade*¹⁰.

Ipliktsis had learnt that big money was only earned when working for himself. As he recounts, “when I earned fifty rupees (gold Turkish coin, worth about half a gold five pound), I said praised be to God. At last I am reentering the arena of trading.” Goudas wrote that soon Ipliktsis “earned so much money as a broker for Sandison, that it became possible for him to start trading on his own account.”¹¹

⁸ Constantine Ipliktsis was a textile merchant in Istanbul and moved to London before 1820 presumably. Carried out his business there until he died. He adopted the last name of “Ionides”.

⁹ Anastasios N. Goudas, *Vioi paralliloi ton eps tis Anagenniseos tis Ellados diaprepsanton andron*, Vol. III, (Athens, Plots I Emporion, 1970), 5–6.

¹⁰ Timotheos Catsiyannis, *Contantine Ionidis Ipliktsis, 1775–1852 and The Ionidi Family*, (London, Privately published, 1988), 5–6. Ipliktsis biographer, Catsiyannis, wrote: “...His specialty was the textile trade. In the course of execution of this trade Constantine soon understood that among the people who conducted the textile business, the retailers, one of whom he was, made very little profit, while the intermediaries, who safely remained at the offices, with little hard work and no financial risk, enjoyed for larger profits. So it occurred him to cut out this expensive stage and send his own people to England (sic) purchase textile directly from the factories...The were commissioned to come to England and buy the textiles from the mills. The result was a fantastic increase in profit...”, Catsiyannis, *Contantine Ionidis Ipliktsis*, 8–9.

¹¹ Goudas, *Vioi paralliloi*, 6.

Donald Sandison's daughter, Fanny Janet Blunt, wrote that her father originally went to Turkey as the representative of the East India Company at the beginning of the nineteenth century. His business flourished until it was destroyed during Janissary Revolt¹² and he then became the British Consul at Bursa. Janet Blunt also wrote that

During this rebellion my father's house of business, like many others, was not only looted and burnt down but his business was so thoroughly disorganised that it could not be built up again in Constantinople¹³.

These comments do not fit in with the known dates concerning Sandison's career. Abolition of the corps was in 1826 and Sandison become consul in Bursa in 1838.

In addition to being a representative of the East India Company, Sandison also became a member of the exclusive Levant Company in July 1817 (registered in January 1818)¹⁴. Hyde Henry Clarke confirms this date and says "...in 1817, Jasper Chasseaud was admitted and, in the same year, Donald Sandison."¹⁵ However, 20 merchants were accepted as members of the company, while Clarke mentioned only two of them. Clarke also wrote that membership could only be obtained in England; a freeman was admitted by the general court in London and the new member paid a certain fee. However, in later years Englishmen residing in the Levant could take the oath before the authorities of the British Levant Company by paying a fee of twenty pounds¹⁶.

Family Life

Sandison's business as a merchant in Istanbul probably shaped his family life. In 1824 he married Mary Zohrab¹⁷, the daughter of Constantine Zohrab, a merchant and partner of John Cartwright who became the British Consul-General in Istanbul.

¹² The revolt was resulted with the abolition of the corps which is so called Vaka-i Hayriye (the Auspicious Event).

¹³ Fanny Janet Blunt, *My Reminiscences*, (London, John Murray, 1918), vii.

¹⁴ The National Archives, State Papers (henceforth "SP"), 105/211, Register of orders made by the General Court of the Levant Company, 1734-1818; SP, 105/333, 1744-1824.

¹⁵ Clarke, "The History of the British Colony at Smyrna", 1860, 7.

¹⁶ *Ibid*, 3.

¹⁷ They married on January 17, 1824 in the Chapel of the British Embassy at Istanbul, in the presence of Mary Zohrab's father, Constantine Zohrab, and the British Consul-General, John Cartwright (The Anglican Chaplaincy, Istanbul, page not available).

bul in 1817¹⁸. This contact must have made a positive contribution to his business, although Sandison was already a member of the Levant Company before he got married and one must take into consideration the fact that he was fluent in French, Italian, Greek and had a working knowledge of Turkish¹⁹.

Fanny Janet Blunt wrote about her family that:

*My father married Miss Mary Zohrab, whose family had originally come from Persia. There were two branches of this princely house who had quitted Sistan in Persia during some revolutionary upheaval. One branch settled in Europe, the other, my grandfather's branch, settled in Turkey*²⁰.

Sandison lived with his family at Tarabya on the Bosphorus until his consular post at Bursa. He had five daughters and a son²¹, all born at Tarabya²², the suburb of Istanbul where diplomatic representatives preferred to live²³.

¹⁸ Before he was appointed as Consul-General at Istanbul, John Cartwright, was cancellier at Istanbul between 1799–1801, consul at Patras between 1815–1817, Parliamentary Papers, *Report from the Select Committee on Consular Establishment; Together with the Minutes of Evidence, and Appendix*, August 22, 1835, Vol. 26, 126.

¹⁹ In response to queries by the Foreign Office, Donald Sandison answered a question regarding his fluency and ease of the language(s) as follows: “*I can as to French and Italian, also speak and read the medium (sic) Greek with fluency, and the Turkish serviceably for the transaction of public business.*”, The National Archives, Foreign Office Papers (henceforth “FO”), 78/570, January 31, 1844, 186; FO, 78/868, 1851, 178.

²⁰ Blunt, *My Reminiscences*, vii–viii.

²¹ Five of his children—Sophia, born in April 1826, Anne, born in September 1827, Maria Matilda, born in July 1831, Alfred John, born in April 1835, and Fanny Janet, born in July 1838—were registered to the parish, The Anglican Chaplaincy, 1-2). One of his daughters, Nancy, was a victim of the epidemic of Asiatic cholera in 185, Blunt, *My Reminiscences*, 19). Sandison's first son, James Robert Sandison (born in September 1829), was registered at the Chaplaincy of Smyrna. He died eleven months later and was buried at Izmir in July 1830, Smyrna Anglican Chaplaincy, *Baptism, Marriage and Burial Records of the British Chapel, Smyrna-Turkey 1800–1944*.

²² Donald Sandison's first son, James Robert Sandison was born and died a year later in Izmir according to the registers at Izmir. Therefore, Donald Sandison must have lived in Izmir for the period 1827–1831 as his second and third daughters (born in 1827 and 1831 respectively) were registered at the chaplaincy of Istanbul. This is thought to be due to losing business contacts in Istanbul as a number of local merchants started to have direct trade with European counterparts, abolishing of military corps, Janissaries that Donald Sandison was in commercial contact with his brother, James Sandison.

²³ Blunt, *My Reminiscences*, 1.

Fanny Janet Blunt also wrote that she *was born at Therapia, that beautiful suburb of Constantinople on the shores of the Bosphorus where the members of the Diplomatic Corps lived. Our house stood on the hill, and from the long terrace which ran down one side of it we had glorious views over the Black Sea, which was some two or three miles from us*²⁴.

Consular Establishment, Position and Services of Consulates in British Trade

The term consul is described as “...*representatives of the interests of foreign states in Islamic countries...*”²⁵ The consulate system in Ottoman provinces started with establishing agents in some major port cities on the Eastern Mediterranean and Aegean seas. Consuls, who were generally merchants, resided in these cities first for their own commercial activities. After the British Levant Company was dissolved, consuls became depended on by the state and the number of posts increased further to include inland provinces with the aim of encouraging British trade in the Ottoman territories²⁶.

The Anglo–Ottoman Commercial Convention²⁷ increased consular services in the Ottoman dominions and shows the British commercial and political interests in the Eastern Mediterranean. Consuls aimed to secure commercial expansion in the Levant and the Near East; they dealt with commercial challenges beside consular-related matters.

Consular post were generally analysed from a diplomatic and political point of view as they influenced and shaped British foreign policy. However, since the sixteenth century, consular posts had generally been filled by those individuals with a mercantilist background who had gained valuable knowledge of the local econom-

²⁴ Fanny Janet Blunt also described her childhood at Bursa as follows: “*My childhood was spent almost entirely at Brussa, and a very happy childhood it was. My brother and I were great companions and had many adventures in the country together. We used to have lessons with the children of the American missionary who lived nearby, and the daily interchange of ideas with a family brought up under such different hereditary influences to ours was an education in itself...*”, *Ibid*, 8.

²⁵ For a detailed assessment see: *The Encyclopaedia of Islam*, eds. B. Lewis, CH. Pellat, J. Schacht, Vol. II, E.J. Brill, Leiden 1991, 60.

²⁶ G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present; A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, (Leiden and Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2009), 75–76, 78.

²⁷ For the full version of the convention see: *Convention of Commerce and Navigation between Her Majesty, and The Sultan of the Ottoman Empire*, Harrison and Sons, London 1839, 291-295.

ic circumstances and potential of the region²⁸. Sandison was not an exception, and he had over two decades of experience before he was appointed to the post²⁹.

National firms operating in the Ottoman Empire were not considered as providers of commercial intelligence to the British Government as they were seen as reluctant to supply information for fear that it might encourage competition between possible competitors³⁰. The role of consuls in the Levant was mainly to observe the commercial situation of the region. They were both diplomatic and commercial agents providing information for mercantilist activities, namely, acting as agents for the expansion of British trade³¹. Therefore, reports were essential for British manufacturers seeking raw materials from the Ottoman market or aiming to penetrate it with semi-finished or finished goods.

Great Britain, along with other European countries, had long followed the practice of maintaining permanent resident embassies and consulates³² in the Ot-

²⁸ For the increasing commercial interest of Britain, relations, economic and political impact over the Levant Trade and changing attitudes of British Government see: Christine Laidlaw, *The British in the Levant: Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, (London: I.B. Tauris, 2010).

²⁹ Secretary of State for Foreign Affairs, Lord Viscount Palmerston maintained the idea that the duties of consuls did not require a particular previous education and could be carried out by any man of good sense, See D. C. M. Platt, *The Cinderella Service, British Consuls since 1825*, (London, Longman Group limited, 1971), 21–25.

³⁰ *Ibid*, 499.

³¹ British consuls were engaged in a wide range of activities to collect information on economic and trading capacities and changes in their region. Reports were prepared on current and changing economic conditions of the Ottoman Empire, taxation, customs regulations and tariffs etc. They also provided information on the trading capacity of certain regions of the Empire, export and import volumes over years, natural resources, population, and trading and legal procedures in the region. Reports presented information on the position and strength of British merchants as well as other European competitors and their merchants. See Uygur Kocabasoglu, *Majestelerinin Konsoloslari, Ingiliz Belgeleriyle Osmanli Imparatorlugu'ndaki Ingiliz Konsoloslari (1580-1900)*, (Istanbul, Iletisim Yayinlari, 2004), 200: "...British consuls had always been expected to prepare an annual report on the trade and navigation of their particular districts, and they were also instructed to report any new developments or matters of immediate commercial interest when they arose..." For a detailed assessment, see Platt, *The Cinderella Service, British Consuls since 1825*, 104.

³² "Having an agent as a consulate in an Ottoman city was recognised as a part of right provided to the country of the consul with the capitulation treaty concluded with the Ottoman authorities. Consuls in the Ottoman cities could not be imprisoned for any reason and their houses could not be sealed as they were under the protection of the Ottoman State. The empire gave berats showing the positions of duties and rights and dignities of the consuls, as a sign that they approve

toman capital as well as in some port cities or inland cities with certain industries. However, Bursa was not unknown to European merchants and associated with silk production, it was only with the Anglo–Ottoman Commercial Convention of 1838 that an English consul was appointed there.

Donald Sandison’s Attempts to Gain a Consular Post in Bursa

Donald Sandison was interested in obtaining a consular post and applied for the post of consul at Salonica. He consulted to Sir John Ponsonby, Ambassador at Istanbul, as

...I intreat your Lordship’s indulgence for addressing you on the subject having prepared the draft of an application to Lord Palmerston. I venture to submit it to your Lordship for perusal if not trespassing on his leisure, and believe that under the present state of the establishment at Salonica it might present some satisfactory grounds for the restoration of the consulship if not already determined upon the case...³³

However, Charles Blunt, a member of the Levant service, was appointed consul in Salonica in January 1835³⁴. After Charles Blunt was appointed, Sandison persuaded Lord Ponsonby, ambassador at Istanbul³⁵, to recommend him to Lord Palmerston as consul of Bursa. Ponsonby prepared a letter to Lord Palmerston recommending Sandison to the Foreign Office by inferring his knowledge and capacity. He suggested that contact with local authorities and producers to be of benefit

the appointments of the consuls. These beratı were signified that consuls were exempted from the customs duties. Consuls just like their ambassadors could use a person as their interpreter. The consuls were given 2% of commission for export and import with the vessels under their flags. Any ship, carrying a flag of a state, could not leave the port without the permission of the consul in the city...” (Mubahat S. Kutukoglu, *Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri, Osmanlı Ansiklopedisi*, Vol. III (Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 331. For a detailed assessment for berat and beratlı (holder of a berat) see: *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, 1170-1171.

³³ Durham University Library, Archives and Special Collection, GRE/E/546/5, Draft Letter Sandison to Palmerston applying for the Post of Salonica, November 10, 1834.

³⁴ Charles Blunt was a London merchant. His father, John Blunt, was a merchant and freeman of the Levant Company. Charles Blunt served as consul of Salonica between 1834 and 1856 when he was appointed as consul at Izmir. His son, Sir John Elijah Blunt, followed his father and became consul at Monastir and Skopje. He married Fanny Janet Sandison, the youngest daughter of Donald Sandison.

³⁵ The British Ambassador in Istanbul already had the right to appoint consuls in some cities which were strategically important for British trade before the abolition of the Levant Company, FO, 78/135, Consular Establishment in the Levant, A letter to Canning from Cartwright, October 10, 1825.

to the British government despite the consular cost³⁶. However, although Ponsonby strongly supported Sandison's appointment, extending the consular establishment was considered implausible at the time due to the costs.

Although there was no attempt by the Foreign Office to establish a consulate at Bursa, Sandison continued to try to persuade the authorities, both in Great Britain and in Istanbul. He prepared a memorandum on Bursa's trade and on the importance of the city as a station for a British consular agent. This memorandum must have had an effect on the Foreign Office—Lord Palmerston asked John Cartwright, Consul-General at Istanbul, to report his opinion on the issue³⁷. According to his report to the private secretary at the Foreign Office, Bursa held an important position for the export of British yarn. However, the Commercial Convention of 1838 must have been the most influential factor in establishing a consular position at Bursa as the duration between the earlier rejection and the final decision to establish the post was only three months.

A British traveller, Edmund Spencer, provides some information on how the city of Bursa was considered in terms of manufacturing and commercial activities in 1830s:

*... Some of the European travelers defined Bursa as an important industrial center and it was seen as [the] Manchester or Lyons of the Ottoman Empire. ... [T]he majority are engaged in commercial pursuits and manufactures, particularly of silk and cotton, Prusa being in this respect the Lyons and Manchester of Turkey...*³⁸

In a memorandum in December 1837, Sandison proposed that the Foreign Office establish a British consular position at Bursa³⁹: “*Lord Palmerston thought*

³⁶ “*Mr Sandison has written to me to beg that I would recommend him to you for your favourable consideration of his solicit to be approved Consul at Brussa. I think him a very intelligent man & a good friend of the Liberal [faith]. I am sure he is remarkably well acquainted with this country & that he has peculiar advantages for property & extending his present knowledge through the means of his connection by marriage with the Armenians*”, FO, 78/329B, July 16, 1835.

³⁷ FO, 78/335, March 21, 1838, 44–46.

³⁸ Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus, including a Tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldovia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836*, Volume II, (London, Henry Colburn, 1838), 160.

³⁹ After the British Foreign Office had been established, a consular post was the natural outcome of the commercial activities and commercial experience would have a direct effect for a nominee for a consular post as on selection. Some posts were created for trading and some for political purpo-

it would be advisable Mr. Cartwright's opinion however was not so favourable."⁴⁰ Civil servant John Backhouse wrote to Sandison that regarding the "...establishing of a British Consular agent at Brusa, [it] does not appear to his Lordship to render it expedient at present to incur the expense (?) of such [an] appointment."⁴¹

From the private letters of Donald Sandison it can be understood that he was very familiar with the political conditions and uncertainties of the Ottoman Empire and other players, such as Russia. He gave his political opinion on Russian expansion on the Ottoman dominions, especially into the Bosphorus, and its important consequences for the navigation of the two straits by British commercial vessels. He gave a detailed analyses of the Convention of Hunkar Iskelesi⁴², on how Russia exercised predominance in the Ottoman dominions and how this concerned the British authorities as well as British subjects who were carrying out commercial activities. He suggested the action that British authorities should take against this convention as well as what to do should Russia exercise the right the convention allowed⁴³.

The Last Post of Donald Sandison: An Appointed Consul at Bursa

A search of the British National Archives reveals letters written to the Foreign Office, the Ambassador at Istanbul and also the Consul-General, which show Donald Sandison's keenness to obtain the consular post at Bursa.

ses. Bursa, in this sense, was a commercial post along with Salonica and Izmir; however, Trabzon was a political post (against Russia) despite being a port city and engaged in trade. For a detailed assessment see: The House of Commons, *Report from the Select Committee on Diplomatic and Consular Services; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence*, 314, July 16, 1872, 9.

⁴⁰ FO, 78/339, 1838, 359.

⁴¹ FO, 78/339, 1838, 355.

⁴² The Convention of Hunkar Iskelesi was signed between the Ottoman and Russian Empires in 1833. It provided military aid to the Ottoman army for solving the conflict in Egypt against Mehmet Ali Pasha. The Ottoman authorities guaranteed to close the Dardanelles to foreign ships in the time of war. Originally, English vessels were granted the privilege of commerce in the Black Sea with an act of 1799; this act was confirmed by the Convention of 1809. For a detailed assessment see: Parliamentary Papers, House of Commons, *List of Treaties of Commerce and Navigation between Great Britain and Foreign Powers, Containing Most-Favoured-Nation Clauses*, Commercial No. 30, (London, Harrison and Sons, 1883), 43; Parliamentary Papers, House of Commons, *Treaties and other Documents Relating to the Black Sea, the Dardanelles and the Bosphorus: 1535–1877*, Turkey No. 16, (London, Harrison and Sons, 1878), 19.

⁴³ Durham University Library, GRE/E546/31, Observation on the Right of British intervention in the Affairs of Turkey, September 18, 1835, 16–24.

Eventually, Sandison was appointed as British consul at Bursa in November 1838 at the age of forty-three⁴⁴. On November 22, 1838, Lord Palmerston sent a letter to Sandison informing him of the decision and giving full directions and guidance on further steps. In this letter, Lord Palmerston clearly stated the aims of a consular post in the Levant by explaining to Sandison his precise duties⁴⁵.

The consular post was also officially confirmed by the Foreign Office on October 29, 1838, mentioning his salary of £300⁴⁶ a year, £100 outfit allowance⁴⁷ and liberty to engage in mercantile pursuits⁴⁸. Besides being consul with certain rights, some consuls in the Ottoman Empire benefited from certain privileges in their region, such as developing private relations with some Ottoman officials, having the advantage of being exempt from some customs for their own products and permission to carry on private business⁴⁹.

Donald Sandison was in London at the time of appointment and he was informed at his London office. He openly expressed his ideas to Lord Palmerston in a letter dated December 5, 1838 saying:

⁴⁴ ‘The Queen Has Been Graciously Pleased to Appoint Donald Sandison, Esp. to be Her Majesty’s Consul at Broussa’, *The London Gazette*, Tuesday November 20, 1838, 4. Platt mentions that entry to the consular service in the nineteenth century was usually at an age between twenty-five and fifty. Promotion was neither by seniority nor by merit, and no guarantee against interlopers (Platt, *The Cinderella Service, British Consuls since 1825*, 48, 49).

⁴⁵ “...your duty is to avail yourself of every favourable opportunity for collecting and transmitting to me any useful and interesting information relating to commerce, navigation, agriculture, and any other branch of statistics... You will receive a salary of £300 a year, commencing 10 days previously to the day of your embarkation, and permission is given to you to engage in mercantile pursuits. You are however to understand that you will not be entitled to any pensioner allowance upon the termination of your services under this Department”, FO, 78/339, 1838, 361–367).

⁴⁶ The same documents listed merchant-consuls and their salaries adjacent to Bursa. According to that, Britain was represented with a consul in Salonica, Candia and Lyra and the salary was equal to £300 a year. However, Trebizond was represented with a vice-consul; the salary was equal to £300 since it involved taking a political and strategic position. On the other hand, the consuls in Edirne and Athens received £200 and £250 a year, respectively. This is an indicator of the purchasing power in these cities which shows the extent of economic activities. FO, 78/339, 1838, 359–360.

⁴⁷ FO, 78/339, 1838, 358–359.

⁴⁸ FO, 78/339, 1838, 357; “Salaried consuls permitted to trade, perhaps the majority after the 1831 economies but a decreasing minority after 1858, were denied any pension right, presumably on the grounds that they could apply the profits of their trade to a private insurance...” (Platt, *The Cinderella Service, British Consuls since 1825*, 46).

⁴⁹ Parliamentary Papers, Accounts & Papers, Volume 60, 1872, 4.

...Considering it might be for the general interests of British commerce at Brussa, as well as for my personal advantage in forming mercantile conce-cises (?) and gaining knowledge of matters essentially relating to the trade to pay a short visit to Manchester and Liverpool and some of the manufacturing places in their vicinity⁵⁰.

His visit took about a month and on January 10, 1839 he notified Lord Palmerston that he was ready to take his commands for the consular post and to proceed to Bursa as well; he requested an interview with Lord Palmerston prior to his departure⁵¹.

In June 1839, Sandison informed Lord Palmerston that he had obtained the Ottoman berat and exequatur⁵² at Istanbul and shown all the instructions to the Ambassador and the Consul-General. He also informed the Foreign Office that he had started to deal with how the Commercial Convention of 1838 was to be put into operation in Bursa and that he had met the mütesellim⁵³ concerning the convention⁵⁴.

Archival documents reveal Sandison's correspondence about the application of the convention and his efforts to respect British commercial rights and privileges. His early reports to the Foreign Office show that the convention was not put into practice immediately in Bursa and its vicinity; local authorities were reported to be resistant because they were not informed about the privileged commercial position of British subjects. His letter of November 15, 1839 mentioned no change in the status of the convention and Sandison himself, as the consul of the province, reported that he was in close contact with newly appointed local governor⁵⁵.

Long-Lasting Consular Position

Sandison was Consul of Bursa for three decades from November 1838 to September 1868 and he died in the post. However, the position was not intended to

⁵⁰ FO, 78/339, 1838, 378–379.

⁵¹ FO, 78/367, 260.

⁵² A legal document allowing a foreign officer to exercise his duties.

⁵³ A senior Ottoman officer, tax collector on behalf of the governor in Ottoman provinces before the 1839, see Yücel Özkaya, "Mütesellim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), Volume 32, 276. 203-204.

⁵⁴ FO, 78/367, June 17, 1839, 262–263; Parliamentary Papers, House of Commons, *Correspondences Relative to the Continuance of Monopolies in the Dominions of Turkey, Presented to the House of Commons by the Queen's Command*, in pursuance of their Address of the 25th February, (London, T. R. Harrison, 1840), 41.

⁵⁵ FO, 78/367, June 17, 1839, 282–283.

be just for a limited period; there were other consuls/vice consuls who held the post for longer than Sandison. Sandison's long period as consul should, nevertheless, be considered a success. It is clear from reports over 30 years that he tried to make local authorities, custom operations in his district to act in accordance with the Commercial Convention of 1838⁵⁶.

He acted to protect British merchants as well as local merchants under the British protection, including their business operations, carrying import items to certain districts and having local products transported to port cities to be exported. However, Sandison reported the economic and political⁵⁷ situation of the region, as expected. Comparing it to other regions and their consuls, he reported accurately on daily practices, weather conditions and their effects on agricultural crops, some epidemics, earthquakes, police proceedings within his jurisdiction, the gradual increase in European products, together with the British cloth, twist, yarn, etc. He replied promptly to requests with detailed information concerning the subject of the report. He reported precisely on the prices of different crops and changes in crops, and projections on production in agriculture and manufacturing. Foreign Office documents suggest Sandison's periodic reports and correspondences to be bulky when compared with other British consuls. Sandison claimed that his detailed reports published for the use of parliament pleased the government which attributed him with distinction⁵⁸.

He reported to the Foreign Office the prosperity and buying capacity of his consular district for British commodities being depending on 'the value and amount

⁵⁶ Sandison reported to the Foreign Office some attempted abuse on the part of the local authorities in contravention of the Commercial Convention of 1838. For a detailed assessment see: FO, 78/532, February 20, 1843, 69–75; "...the difficulty of controlling the local officers so as to confine them to the proper rate and amount of Duties without adding other imports, as even now occasionally practised..." FO, 78/532, December 9, 1843, 136–137; FO, 78/570, July 8, 1844, 233.

⁵⁷ He reported the changes and effects of the Ottoman government's decisions in the city; for example, see his reports on the declaration of Hatti Serif. FO, 78/1209, March 5, 1856, 81; FO, 78/1209, June 16, 1856, 206–207.

⁵⁸ "Her Majesty's Government has for years been pleased to assign a copious place in especial to my periodical Reports and Returns often in extenso..." FO, 78/1398, December 12, 1858, 200; Platt claimed that due to foreign competition in the nineteenth century, more emphasis was given to "special reports on particular developments containing immediate suggestions for the expansion of British trade" than on routine annual reports. Sandison's reports must, therefore, have been invaluable in reflecting immediate changes and developments (Platt, *The Cinderella Service, British Consuls since 1825*, 104).

of the silk products' that he spent some of his exertions of improvements of this product⁵⁹. Sandison's correspondence and reports clearly points to the success of the consular post and that British products found new markets in Turkey's interior⁶⁰. He reported French, Swiss, Saxon, Italian, and Belgian sales in general. He also reported on Russian merchants, agents and consular work and he presented them as competitors who should be monitored carefully.

Sandison reported in the first year in his post that:

The establishment of the Consulate here has tended to the protection and extension of British Commodities in their circulation in this quarter by ensuring them from any secondary or local duties which the authorities in the Interior were occasionally in the habit of carrying levying for their own benefit...

However, he also wrote that he kept himself occupied in collecting information and sending returns on Bursa's trade:

...I have found difficulties in so doing from the reluctance of the Turkish authorities to give access in their registers or Extracts from them such a desired. And the imperfection of the records, in other cases their being entirely wanting in respect to Import Goods which have already paid the duties at the Capital and are not subject to any on this side. Under these circumstances I am resorting to every means of information, and I shall digest and prepare the same in proper form ... to be forwarded to your Lordship as early as possible⁶¹.

⁵⁹ "I have suggested to the peasantry and others engaged in it the simplest means by which with additional care in the nurture of the worms immense numbers of them which perish might be preserved, and [...] my suggestions to the sorting and winding off the Cocoons so that even with the simple and rude implements used they may obtain a far superior quality of silk.", FO, 78/402, January 10, 1840, 172–173.

⁶⁰ "From the best information I can collect the consumption of British Manufactures during 1840 has been extended 20 to 25 per cent in the amount supplied from this market. The number of shops in the Bazars engaged in their sale has increased from 160 up to 200 and a greater quantity of our Goods has been consumed within the District, as well as circulated from hence to other parts of the interior... the use of cotton articles has been more extensively adopted and the general sale of British commodities promoted...", FO, 195/113, February 15, 1841, 81-82. An earlier report dated March 1838 mentioned that "...Bursa may not be ranked as a general market for British manufactures, the sale of which has hitherto been considered to be confined to the wants of the inhabitants of the city, and those of the immediate vicinity.", FO, 78/335, March 21, 1838, 44–46.

⁶¹ FO, 78/402, January 10, 1840, 169–170.

Upon his arrival in Bursa, Donald Sandison realised that the Commercial Convention of 1838 was not being implemented—even the local authority was not informed about the convention and it was not willing to consider any proceedings, despite the imperial berat Sandison received from the Sultan⁶². However, some of Sandison's reports mentioned that he was working on this by meeting the local authorities etc. Finally, he reported to the Foreign Office in August 1839 that the convention had been put into operation in his district and that he had managed to abolish monopolies⁶³. He also informed the Foreign Office in September 1839 that free transportation of Bursa silk by land to Izmir by the English and French was permitted⁶⁴. It should also be considered as an achievement for the best interest of British merchants⁶⁵.

Another of Donald Sandison's achievements was on custom duties. His reports show that he dedicated himself and ensured British merchants and produce enjoyed the privileges granted by the convention⁶⁶. Some Ottoman archival documents

⁶² "... stated to the *Mutselim* (Mütesellim) that I was instructed to consider the recent Commercial Convention between Great Britain and the Porte as operative from the 1st of March last and that it would be my duty in all cases where its provisions were not observed to adopt certain formalities prescribed to me although until he the *Mutselim* received orders from His government to put the Treaty in force, he was not to regard any proceeding of this nature as involving any personal responsibility on his part", FO, 78/367, June 17, 1839, 263.

⁶³ "...It is satisfactory for me to add that no monopolies now exist within this District nor any duties or restrictions whatever on British trade contrary to our Treaties", FO, 78/402, September 4, 1840, 235–236); Parliamentary Papers, *Correspondences Relative to the Continuance of Monopolies in the Dominions of Turkey*, 41, 49.

⁶⁴ Parliamentary Papers, *Correspondences Relative to the Continuance of Monopolies in the Dominions of Turkey*, 42; For a detailed analysis of the convention see: Mubahat S. Kutukoglu, *Osmanli-Ingiliz İktisadi Munasebetleri (1838-1850)*, Vol. II, Edebiyat Fakültesi Basimevi, Istanbul 1976, 7-42.

⁶⁵ Earlier, the Ottoman government officially declared that Bursa's silk and silk products were not allowed to be sold by any local or foreign merchants before the need of the capital was fulfilled. For a detailed assessment see: Prime Ministry Archives (henceforth "BOA"), Cevdet, Hariciye Collection (C..HR..), 103/5147, 21/N /1216, "*Bursa...hasul olan ipekler...kimseye satılmayıp tamamen Bursa bezestanına nakil olunup İstanbul'a lüzumu olan miktarı alınmadıkça yerli ve ecnebi kimseye ipek sattırılmayacağına dair Nemçe, Prusya, İspanya, İngiltere, Sicilyateyn, İsveç, Danimarka sefaretlerine ve Dubrovnik konsolosu...verilen takrir.*"

⁶⁶ "...the custom duty partially levied on British Goods has been entirely suppressed, and struck orders given by the chief local authorities as they inform me that not a piece of British Manufactures be hence forth subject to it.", FO, 78/402, May 15, 1840, 214; "...the Saxon Manufacturers have commenced making Imitations of the Brussa Silk and Cotton Stuffs used for Dresses which if carried to the extent which the success of their introduction encourages would greatly interfere with British and local Manufacturers...", FO, 195/113, February 15, 1841.

concern custom duties; foreign, British and berat holder local merchants, as well as the consul himself, could not be exempt from the duties. An official letter addressed to the Governor of Bursa stated that the consul himself was not exempt from duties for his private businesses for the reason of being the consul; he was subject to the same amount that a British subject paid⁶⁷. The same document concerns some merchants in the districts of Bandırma and Erdek acting as Vice-Consul without a decree (emirname); the position of these merchants was to be decided by the consul of Bursa⁶⁸.

The only document revealing the disapprobation of the Foreign Office concerned Sandison's recommendation for the consular agent at Mudanya during his last year in the post. In this letter, Sandison explained that his prolonged illness had prevented him from informing the Foreign Office and from acknowledging receipt of Lord Stanley's letter. Sandison also explained his regrets and the reason for recommending a consular agent⁶⁹.

Few documents in the Ottoman archive refer to Consul Donald Sandison, but one is on his actions against the condition within the convention: minutes sent from the city council of Bursa to the government and then documented to the foreign minister in 1845⁷⁰. However, the document does not mention the Consul's actions

⁶⁷ "...zatına âid bazı eşyadan resm-i gümrük alınmamak ve sâir bazı imtiyâzâta nâil olunması hâiz olmayacağına mebni bu dakikalara ser- nazar-ı dikkat ile bir minvâle muharrer merkumun yolunda ve nizamında vuku' bulacak ifadâtın min-gayr- i resmi kabule ve tesviyyesine bakılması lazım geleceği malum olduğuna icra buyrulması...", BOA, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi Collection, (HR. MKT.), 75/53, 27/B /1270.

⁶⁸ "... konsolos vekili tanınmasına dâir mahallince bir günâ malumat olmadığı beyânıyla bunlar hakkında ne-vechile muâmele olunması lâzım geleceği isti 'lâmını hâvi Erdek kâim-makâmı bize-- -- - savb-ı çâkeriyye bir kıt'a şukkası lede 'l-vurud mersum Enrunaki'nin vekaletini keyfiyyetini devlet-i müşarûin-ileyhamın Burusa'da mukim konsolosu tarafından tercüman vasıtasıyla sual ve istiknah olundukta...", BOA, HR. MKT., 75/53, 27/B /1270.

⁶⁹ "I beg leave to explain that I was not unmindful of the Rule referred to by his Lordship but which had not been observed in practice in the case of the dependent stations in my Consulate. The Vice Consul at Ghio and Consular agent at Panorama were both ignorant of English as like wise Mr. Galle the late agent at Mundania, who had been recommended by me with the previous asset of Sir Henry Bulmer and it was in view of those antecedents that I made the application in favour of Mr. Lombridi, whilst Lord Stanley's disapprobation on the occasion...", FO, 78/2048, August 24, 1868, 217.

⁷⁰ "Mahruse-i Burusa'da mukim İngiltere konsolosu Sandison nam müste'minin muğayir-i uhud ve şurut-ı hâlâta cür'et etmekte olduğu beyânıyla icrâ-yı icâbı hususuna dâir Burusa mahallesinden tevârüd eden bir kıt'a zabıt leffen tesyir ----- kılınmış derhal mazbataya nazar ve icrâ-yı icâbı ----- bulunmuş olmağın olbâbda", BOA, C.HR., 155/7705, 29/Ca/1261.

precisely, and such an occurrence has not been found in any of Sandison's correspondence during the relevant time period or in Foreign Office dispatches sent periodically to British consular officers. Moreover, in one correspondence, in 1858, Sandison sent an acknowledgment to the Foreign Office upon receiving a circular. He reported that he was paying strict attention to avoiding quarrels with the authorities of the Porte, was abstaining from forcing any discussion, and treating the Ottoman authorities with respect and having amicable relations⁷¹. Donald Sandison was also reported to be a quick-tempered person and not to be fair to those asking for an internal passport to travel to Istanbul in 1848⁷².

One correspondence between Bursa and the Foreign Office indicates a debate about abolishing the consulate of Bursa together with Jaffa⁷³. The reply and reaction of Donald Sandison reveals useful information about how he attributed importance to the commerce of Britain in Bursa. He asked why Bursa should be coupled with the inconsiderable station of Jaffa and how this conclusion was reached⁷⁴. Sandison's response provides some information about how he carried out his duty over the years. He mentioned how the British government was pleased with his reports and that he had received honourable approbation from the government and embassy. He also mentioned that reducing the status of the consulate to a vice-consulate would not serve the best interests of the country and would impair the efficiency of the officer⁷⁵. Moreover, he reminded the Foreign Office that cotton cultivation had greatly increased in the city and therefore a consul should be stationed in the places where the chief local authority resides⁷⁶. He concluded by mentioning his diligent

⁷¹ FO, 78/1398, December 22, 1858, 213–214.

⁷² BOA, HR. MKT., 26/53, 03/Ş/1265.

⁷³ A recommendation to revise the consular position and right of various consuls in the same year (1858). The recommendation in respect of Donald Sandison was to restrict him from trading and materials and to increase the salary. The current salary was cited as £350; however, it was actually £300 and £100 for office expenses. The proposed salary was not calculated for this post. For a detailed assessment see: *Correspondence on the Subject of the Report of the Consular Committee of 1858*, (London, Harrison and Sons, 1860), 20–24.

⁷⁴ FO, 78/1398, December 12, 1858, 199.

⁷⁵ "...for the nature of the duties here, and the grave emergencies to arise, it would not be conducive to the interests of Her Majesty's service to reduce the consulate at Brussa to a vice consulate, and thus impair the weight and influence of the officer in charge, as possibly also his efficiency." FO, 78/1398, December 12, 1858, 203.

⁷⁶ FO, 78/1398, December 12, 1858, 203.

efforts as a consul, preparing valuable reports etc.⁷⁷ In short, Sandison retained his position until he died and the consular post was demoted to vice-consul status with the appointment of the new consul in 1869.

Donald Sandison mainly resided in Istanbul where he carried out his business operations; after he was appointed consul at Bursa he became resident there and used his annual leave to go to Istanbul either for private business, public affairs or, in later years, medical advice. He each time reported his absence through a licence from the ambassador which was something necessary in accordance with the Foreign Office rules. When he left his post for some days because of private interests, he called them ‘for private interests and these of our trade⁷⁸’ or ‘on matters connected with the public service and private affairs⁷⁹.’ However, he had connections with Great Britain and was in London when he was appointed as consul and so he requested to stay there a few more weeks to conduct his private business. He was later in London again in 1859 for the wedding of his daughter⁸⁰. According to his daughter, Fanny Blunt, his two children were educated in London for two years⁸¹.

Sandison’s salary was decided at £300 and an annual allowance. In December 1855 he demanded a permanent increase in his salary due to an increase in the cost of living in Bursa. The permanent increase in his salary was not accepted by the Foreign Office. However, considering the increase in the cost of living and consequent upon the state of war, an extra personal allowance of £200 a year was granted to him

⁷⁷ “*Her Majesty’s Government has for years been pleased to assign a conscious place in especial to my periodical reports and Returns often in extensor; in the relation of those Vice Consuls in Turkey published for the use of Parliament, and thus various to the Country... it has been satisfactory for me to have received the most honourable approbation of my proceeding a Report*”, FO, 78/1398, December 12, 1858, 200–201.

⁷⁸ He left in June 1843 for five days and for 15 days in July 1843, FO, 78/532, 110, 114; in August 1845 he left for 13 days, FO, 78/612, 316).

⁷⁹ He left in July and August 1844 for 19 days, FO, 78/570, 261, in May and June 1856 for 13 days, FO, 78/1209, 211); in July 1856 for 13 days, FO, 78/1209, 245); in September 1858 for 15 days, FO, 78/1398, 138); in December 1858 for 23 days, FO, 78/1398, 217); in May 1863 for a few weeks, FO, 78/1863, 79); in June 1863 for a few weeks, FO, 78/1863, 83); and for two months in June and July 1867, FO, 78/1986, 210, 216).

⁸⁰ His name appears as registered in the Post Office London directory which covered official, commercial, court, parliamentary, postage and banking directories. Sandison’s name was listed as British Consul at Bursa, *The Small Edition of the Post Office London Directory*, (London, W. Kelly & Co, 1843, 59).

⁸¹ Blunt, *My Reminiscences*, 48–49.

in addition to his regular salary⁸². In 1859, Sandison again requested a permanent increase but it was not accepted⁸³.

Sandison suffered from “tic douloureux” and left his post for some weeks for medical advice in Istanbul⁸⁴. He died on September 6, 1868 in Bursa and his death was reported by his son, Alfred Sandison, acting consul at Bursa, to the foreign office from Istanbul on December 16, the same year⁸⁵. Alfred Sandison was the acting consul until John Frederick Albany Maling, a non-trading officer, was appointed Vice-Consul to Bursa on November 24, 1869⁸⁶.

Conclusion

Donald Sandison worked for the East India Company and was a privileged member of the Levant Company before he was appointed to the consular post at Bursa. Increasing level of economic activities between Britain and the

⁸² FO, 78/1209, February 12, 1856, 2–3, 12, 213. This additional allowance of £200 was requested to be extended to the year 1857, FO, 78/1209, July 12, 1856, 231). This annual payment must have been considered as a temporary allowance by the Foreign office as Sandison was informed to have another allowance of £100 a year for office expenses in 1860, FO, 78/1534, April 7, 1860, 101). However, no documents exist on such an allowance for the years between 1857 and 1860.

⁸³ “...intimating that your Lordship had not found sufficient reason to accede to my request for an increase of salary.”, FO, 78/1859, October 29, 1859, 251). The Foreign Office must have been aware of the low payment of consuls: Edmund Hammond, Permanent Under-Secretary, reported that “...the general feeling in the Foreign Office is that our consular service is miserably paid, and we should be very glad indeed...”, *Second Report from the Select Committee on Diplomatic and Consular Services: Minutes of Evidence*, 380, 1871, 11.

⁸⁴ “...on the benefit of my health, on account of a severe return of tic douloureux...”, FO, 78/1302, 398); Sandison left for two to three weeks (19 days) at the beginning of 1856, FO, 78/1209, January 23, 1856, 56, 146); he left for 12 days on August 5, 1857, FO, 78/1302, 398); he left for 29 days on December 31, 1859, FO, 78/1450, 294); and he left for 7 days in January 1860, FO, 78/1534, 99).

⁸⁵ “...of my father, the late Mr. Consul D. Sandison who dies intestate at Brussa on the sixth of September last. Mr. Sandison having been resident at his post and in the execution of his duties as Her Majesty’s Consul at Brussa during the greater part of the quarter ended on the 30th of September last, I venture to hope that it may please Her Majesty’s Government to authorize the payment of the salary due upon that quarter in belief of the widow and of the other Heirs to the estate of the deceased of which I am now the administrator.”, FO, 78/2048, December 16, 1868, 219–220.

⁸⁶ Parliamentary Papers, House of Commons, *Reports from Her Majesty’s Diplomatic and Consular Agents Abroad, Respecting the Condition of the Industrial Classes in Foreign Countries, Presented to both Houses of Parliament by Her Majesty’s Command*, (London, Harrison and Sons, 1870), 2.

Ottoman Empire fostered his economic activities and consular posts. He was appointed to Bursa at a time of commercial and political upheaval. Sandison's business as a merchant in Istanbul probably shaped his family life. He married Mary Zohrab, daughter of Constantine Zohrab, a merchant and partner of Mr. John Cartwright, who had been the British Consul-General in Istanbul since 1817. Being part of a family that had a business partnership with the Consul-General must have had a positive effect since Sandison could directly correspond with high officials.

The British Levant Company, a charter company, carried out trading activities in the Ottoman dominions and Donald Sandison was one of the merchants who had settled in Istanbul and operated in the Ottoman Empire as a representative of the British East India Company from the beginning of the nineteenth century. He became a member of the Levant Company in 1817 and was a freeman of the Company. Sandison applied to be the Consul of Salonica in 1834, and his desire to be a consul was eventually realised four years later in 1838 at Bursa.

British subjects in the Ottoman Empire mainly resided in port cities and were not very active in inland cities of the country. Bursa is an interesting case in respect of the number of European consuls appointed there and of merchants who opened offices and operated in the city along with local merchants.

The importance of silk manufacturing in the European silk industry made Bursa a valuable centre for European and British merchants. The significance of silk in Ottoman manufacturing brought a great opportunity to Western traders in the clothing industry. It is noted that the appointment of Sandison in Bursa made a positive contribution to the export of raw silk, its competitiveness in international export markets as a raw material, and to Britain's silk cloth industry as finished goods.

Donald Sandison was an experienced member of the Levant service. Personal correspondence and archival documents suggest Sandison's professional ambitions and capacity, his over-eagerness to gain a consular post and his commitment to his appointment. He was a far-sighted merchant in preparing a memorandum for the Foreign Office and anticipating the expansion of the commercial potential of Bursa and the role of its consul. Some of his reports could be indicating that he had a political function as he also reported on political and social conditions of the region as well as his own concerns as a part of his regular reports.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this research received funding from the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK), under the postdoctoral research scholarship programme.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışmanın Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'nun doktora sonrası araştırma bursu desteğiyle gerçekleştirildiğini beyan etmiştir.

References

Archival Documents

The National Archives

Durham University Library, Archives and Special Collection, GRE/E/546/5, Draft Letter Sandison to Palmerston applying for the Post of Salonica, 10 November 1834.

Durham University Library, Archives and Special Collection, GRE/E546/31, Observation on the right of British intervention in the affairs of Turkey, September 18, 1835.

Foreign Office (FO), 78/135, Consular Establishment in the Levant, A letter to Canning from Cartwright. 10th of October 1825.

FO, 78/329B, From Lord Ponsonby, July 16th, 1835.

FO, 78/335, Correspondence with Consul John Cartwright, Constantinople, 21 March 1838.

FO, 78/339, Ottoman Empire: correspondence with Consul Sidney Smith Saunders, Prevesa; Consul Colonel G Lloyd Hodges, Belgrade; Samuel Gardner, Jassy; Consul D Sandison, Broussa; Consul Charles Cunningham, Galatz, 1838.

FO 78/367, 17 June 1839.

FO, 78/402, Sandison at Brusa, January 10th, 1840.

FO 78/532, February 20th, 1843.

FO 78/570, January 31, 1844: May, June 1856.

FO 78/612, July, August 1844.

FO 78/868, 1851.

FO 78/1209, January 23, February 12, March 5, 1856; June 16, July 12 1856; August 5 1857; September 30, 1858.

FO 78/1302, December 31, 1859.

FO, 78/1398, September 15, December 12, 22, 1858.

FO, 78/1450, January 1860.

FO, 78/1534, April 7, 1860.

FO, 78/1859, October 29, 1859.

FO, 78/1863, June 1863; June, July, 1867.

FO, 78/1986, June 22, 1867: June 25, 1867.

FO, 78/2048, August 24, 1868; December 16, 1868.

FO, 195/113, February 15, 1841.

State Paper (SP), 105/211, Register of orders made by the General Court of the Levant Company, 1734-1818.

SP, 105/333, 1744-1824.

State Archive of Turkey:

Basbakanlik Osmanli Arsivi (BOA), Cevdet, Hariciye Collection (C.HR.)

BOA, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi Collection, (HR. MKT.)

Berridge, G. R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present; A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden and Boston 2009.

Blunt, Fanny Janet, *My Reminiscences*, John Murray, London 1918.

Catsiyannis, Timotheos, *Contantine Ionidis Ipliktsis, 1775-1852 and The Ionidi Family*, London 1988.

Clarke, Hyde Henry, "The History of the British Colony at Smyrna", *Levant Herald*, 1860.

Convention of Commerce and Navigation between Her Majesty, and The Sultan of the Ottoman Empire, Harrison and Sons, London 1839.

Correspondence on the Subject of the Report of the Consular Committee of 1858, Harrison and Sons, London 1860.

Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, American Tract Society, 1877.

<http://www.levantineheritage.com/pdf/Hyde-Clarke-by-D-Wilson-2015.pdf>, accessed November 15, 2018.

Goudas, Anastasios N., *Vioi paralliloi ton epi tis Anagenniseos tis Ellados Diaprepsanton Andron*, Plots I Emporion, Vol. III, Athens 1970.

Kocabasoglu, Uygur, *Majestelerinin Konsoloslari, Ingiliz Belgeleriyle Osmanli Imparatorlugu'ndaki Ingiliz Konsoloslari (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanli Ansiklopedisi*, Vol. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

_____, *Osmanli-Ingiliz İktisadi Munasebetleri (1838-1850)*, Vol. II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976.

Laidlaw, Christine, *The British in the Levant: Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, I.B. Tauris, London 2010.

MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, Second Edition, Volume 1. Saunders and Otley. London, 1829.

Özkaya, Yücel, "Mütesellim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Vol. XXXII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

Parliamentary Papers, House of Commons, *Correspondences Relative to the Continuance of Monopolies in the Dominions of Turkey, Presented to the House of Commons by the Queen's Command, in pursuance of their Address of the 25th February*, T. R. Harrison, London 1840.

Parliamentary Papers, House of Commons, *Reports from Her Majesty's Diplomatic and Consular Agents Abroad, Respecting the Condition of the Industrial*

Classes in Foreign Countries, Presented to both Houses of Parliament by Her Majesty's Command, Harrison and Sons, London 1870.

Parliamentary Papers, House of Commons, *Treaties and other Documents Relating to the Black Sea, the Dardanelles and the Bosphorus: 1535-1877*, Turkey No. 16, Harrison and Sons, London 1878.

Parliamentary Papers, House of Commons, *List of Treaties of Commerce and Navigation between Great Britain and Foreign Powers, Containing Most-Favoured-Nation Clauses*, Commercial No. 30, Harrison and Sons, London 1883.

Platt, D C M., *The Cinderella Service, British Consuls since 1825*, Longman Group Limited, London 1971.

Report from the Selected Committee on Consular Establishment; Together with the Minutes of Evidence, and Appendix. 22nd August 1835, Vol. 26.

Report from the Selected Committee on Diplomatic and Consular Services; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, The House of Commons 314, 16 July 1872.

Second Report from the Select Committee on Diplomatic and Consular Services: Minutes of Evidence, 380, 1871.

Sir Alexander Telford Waugh, *Turkey, Yesterday, To-Day, and To-Morrow*, Chapman and Hall's, London 1930.

Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, 1915.

The Anglican Chaplaincy, The British Consulate of Istanbul, Register of Birth, Deaths and Marriages, from 1757 to 1840.

The Encyclopaedia of Islam, eds. B. Lewis, CH. Pellat, J. Schacht, Vol. I-II, E.J.Brill, Leiden 1991.

The Small Edition of the Post Office London Directory, W. Kelly & Co, London 1843.

The Smyrna Anglican Chaplaincy, Baptism, Marriage and Burial Records of the British Chapel, Smyrna-Turkey 1800-1944.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD’İN HAYVAN MERAKI: YILDIZ SARAYI’NDA KUŞLUK-I HÜMÂYÛN TEŞKİLATI

Diren Çakılcı

Araştırma Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Öz

1876 yılında tahta geçen Sultan II. Abdülhamid, çeşitli sebeplerden dolayı Yıldız’da ikamet etmeyi tercih etmişti. Yıldız Sarayı bahçelerinde, muhtelif yerlerde oluşturulan kafes, kümes ve ağılarda birçok türden oldukça fazla sayıda hayvan bulundurulmuştur. II. Abdülhamid dönemini konu alan pek çok hatıratı sıkça karşılaşılan, Sultanın hayvanlar konusundaki ilgisi, onun zoolojiye olan merakına vurgu yapsa da bu durumun Osmanlı arşiv belgelerindeki yansımaları II. Abdülhamid’in hayvan yetiştiriciliğine dair faaliyetlerinin sade bir meraktan ziyade birçok yönüne işaret etmektedir. Çalışmada, II. Abdülhamid döneminde Yıldız’da inşa edilen, kuşhane başta olmak üzere, arslanhane, ceylanhane, geyikhane, sülülük, koyun ağılı ve diğer hayvan bakım yerlerine temas edilecektir. Yıldız Sarayı kayıtları ve Hazine-i Hassa defterleri arasında bulunan, söz konusu hayvanların çeşit ve miktarları, hayvan bakıcılarının görev, maaş ve sayıları ele alınarak II. Abdülhamid’in bu konudaki faaliyetleri somut rakamlarla ortaya konacaktır. Bu çerçevede, oluşturulan Kuşluk-ı Hümâyûn’un teşkilat yapısı ve gelir-giderlerine ait rakamlar değerlendirilecektir. II. Abdülhamid’in şahsi merakı ve sergi amacıyla dünyanın muhtelif bölgelerinden getirttiği birçok türdeki hayvan yanında, adeta bir çiftlik işletmesi vasfını kazandıran pek çok türden hayvanın farklı maksatlarla kullanıldığı açıktır. II. Abdülhamid’in 33 yıllık iktidarı boyunca büyük emeklerle elde ettiği bu konudaki birikim, 1909’da sahipsiz kalmış, maalesef yok olmaya mahkûm edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı, Zooloji, Kuşluk-ı Hümâyûn, Hayvan Yetiştiriciliği.

Abstract

SULTAN ABDULHAMID II’S PASSION FOR ANIMALS: KUŞLUK-I HÜMÂYÛN IN YILDIZ PALACE

Sultan Abdulhamid II who ascended the throne in 1876, preferred to stay in Yıldız Palace. Many species of animals have been housed in many kinds of cages and poultry in various places of the Yıldız Palace gardens. In the memoir books about the period of Abdulhamid II, Sultan’s interest

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Diren Çakılcı, direncakilci@akdeniz.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 13.11.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 03.12.2018

DOI: 10.26650/TurkJHist.2018.18013

Cite this article as: Diren Çakılcı, “Sultan II. Abdülhamid’in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı’nda Kuşluk-I Hümâyûn Teşkilatı” *Turk J Hist*, issue 68 (2018), p.57-100.

in animals is mentioned and they emphasize the zoological nature of this curiosity. Reflections of this situation on Ottoman archival documents point to many aspects of Abdulhamid II's activities related to animal raising. In this study, kushane, arslanhane, ceylanhane, geyikhane, sulunluk, barn and other animal places built in Yıldız during Abdulhamid II period are mentioned. Based on the Yıldız Palace records and Hazine-i Hassa registrations, the kinds and number of animals, duties, salaries and numbers of zookeepers are revealed. So, the activities of Abdulhamid II regarding this issue are put forward along with concrete evidence. The organizational structure and income-expenditure data is evaluated. Besides the many species of animals that Abdulhamid II brought from various parts of the world both to satisfy his personal curiosity and to exhibit them, it is clear that many species of animals that gave the place a quality of the farmhouse establishment in Yıldız were used for different purposes. This fund which Abdulhamid II brought together with great effort during his reign of thirty-three years became unclaimed in 1909 and unfortunately it has been condemned to disappear.

Keywords: Abdulhamid II, Yıldız Palace, Zoology, Kuşluk-ı Hümâyûn, Animal Raising.

Giriş

Osmanlı Devleti saraylarında hayvan yetiştirme ve bunların idaresine ilişkin çeşitli görevliler tayini oldukça eskiye dayanmaktadır¹. Bazı sultanların hayvanlara dair merak ve tutkusu saraylarda hayvan yetiştirme işinin dönem dönem yoğunluk kazanmasına vesile olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa vahşi hayvan merakı bulunan Sultan Abdülaziz döneminde, birçok bahçede kurulan kafes ve hayvan bakım sahaları halefleri dönemlerindeki faaliyetlerin de temelini oluşturmuştur. Buna bağlı olarak konu kapsamında yer alan Yıldız Sarayı'nın henüz bir köşk ve bahçesinin de Çırağan Sarayı'nın dış bahçesi olduğu dönemlerde burada bir arslanhane² ve arslancı odası, kuşluk, güvercinlik ve tavusluklar inşa edildiği bilinmektedir³.

Yıldız Köşkü'nün teşekküllü bir saray kompleksine dönüşmesi Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Geniş bahçeler içerisinde bağlantılı veya birbirinden bağımsız köşk ve pavyonlardan oluşan Yıldız Sarayı'nda, şehzadelikinden beri hayvanlara merakı bulunan (özellikle güvercin ve at)⁴; şehzadelikini de adeta

¹ Bu hususta Enderun teşkilatındaki doğancılar koğuşu ve has ahırda bulunan seyis, deveci, taycı gibi farklı isimlerle anılan gruplar örnek teşkil etmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 301, 491, 495, 500.

² Osmanlı Devleti'nde arslanhanelerin tarihi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mehmet Mert Sunar, "Osmanlı Devleti'nde Arslanhane", *Toplumsal Tarih*, sayı 292 (Nisan 2018), s. 36-41.

³ 1874 yılına ait inşaat masraf defterlerine göre burada, kafeslerin bir kısmı camlı, zeminleri mermer döşeli, açık ve kapalı odası bulunan bir arslanhane, kuşların tüneyebilecekleri ve bakımlarının kolayca yönetilebileceği kuşluklar inşa edilmiştir. BOA., *HH.d.*, 12813.

⁴ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yay., İstanbul 2018¹², s. 25, 34; Vahdettin Engin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, Simurg Yay., İstanbul 2001, s. 25.

bir çiftlik işletmecisi gibi sürdürerek ziraata dair tecrübe kazanan II. Abdülhamid'in buradaki hayvan yetiştirme faaliyetleri selefleri ve haleflerini geride bırakmıştır. Hatta çağdaş dünya hükümdarlarının çoğunun benzer faaliyetleri karşısında büyük bir zenginliğe ulaşmıştır. Bir saray teşkilatı konusu olması yanında, Sultan II. Abdülhamid'in fiziki çevresi, devlet adamlığı, yetenekleri ve farklı karakteri hakkında da pek çok bilgiyi içeren bu konu, literatürde daha çok Padişahın şahsi merakı ve yüksek duvarlar arasındaki inziva hayatının eğlencesi olarak yorumlanmıştır. Bu nazarla, eleştirel yazılarda gereksiz ve fuzuli masraf olarak da nitelendirilen bu faaliyetlerin, Kuşluk-ı Hümâyûn teşkilatı çerçevesinde arşiv evrakına istinaden ele alınması önem arz etmektedir.

II. Abdülhamid'in hayvan sevgisi ve merakı onunla ilgili hemen her eserde değinilen bir konudur. Daha çok kızları Ayşe ve Şadiye Sultanların hatıratlarına dayanan Padişahın “Dadı Kalfâ” isimli beyaz papağanı, “Pamuk” ve “Ağa Efendi” isimli kedileri, “Chérie” isimli köpeği⁵ ve diğer bilgilerin yer aldığı bu eserlerde arşiv evrakının eksikliği dikkat çekmektedir⁶. Sultanın farklı ülkelerden getirttiği çeşitli hayvanlar ve saraydaki imar faaliyetlerine dair ilgi çekici bazı arşiv evrakı ve hatırat kayıtları ise belli başlı yayınlarda yer almıştır⁷. Fakat otuz üç yıllık saltanatı boyunca hayvan yetiştiriciliği konusunda artarak devam eden faaliyetleri ve sürgün yıllarında dahi süren hayvan besleme alışkanlığı, saray teşkilatı bünyesinde kapsamlı bir değerlendirmeye muhtaçtır. Padişaha karşı bazı haksız eleştirileri bertaraf edecek tespitleri ve önemli sonuçları beraberinde getirecek olması bu çalışmayı elzem kılmaktadır.

Yıldız Sarayı'nda Hayvan Islahı

Sultan Abdülaziz döneminde diğer saray ve kasırlarda kurulan kuşluklar⁸ gibi Yıldız Bahçesi'nde ve Yıldız Kasrı'nda da hayvan bulundurulmaktaydı. 1875-1876 yıllarında saray ve kasırlarda bulunan hayvanları gösteren deftere göre toplam hay-

⁵ Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid, Saray ve Sürgün Yılları*, Timaş Yay., İstanbul 2012³, s. 38-39; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 121, 123, 125.

⁶ Süleyman Dikici, “Bu Hayvanlar Çok Farklı”, *Uzakları Görebilen Hükümdar Sultan İkinci Abdülhamid Han, I*, Hamidiye Yay., İstanbul 2015, s. 173-176.

⁷ Feza Günergun, “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 12-13; Yase-min Acaralp, “Yıldız Sarayı ve Yıldız Kasrı Bahçeleri”, *Milli Saraylar*, sayı 11 (2013), s. 220; Zafer Orha, “Saraylı Hayvanlar”, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 27 (2017), s. 25-27; Kasım Hızlı, “Sultan Abdülhamid’in Polisiye Merakı ve Avrupa’dan Getirttiği Polis Köpekleri”, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 27 (2017), s. 118-120.

⁸ “Kuşluk” terimi, saray terminolojisinde her türlü hayvanın bulunduğu yerler için kullanılan genel bir ifadedir. Bunun yanında ceylanhane, arslanhane, geyikhane terimleri kullanılmakla beraber arşiv evrakında genellikle “kuşluk-ı hümâyûn” tabiri gözlenmektedir.

van sayısı 6.137 olup, bunların çoğunluğu sülün, tavuk, güvercin, kanarya ve kumru gibi kanatlı hayvanlardan müteşekkildi. İlgî çekici olup ender miktarlarda bulunan arslan, kaplan, zürafa, devekuşu, ceylan gibi vahşi hayvanlar Topkapı ve Beylerbeyi sarayı kafeslerinde yetiştirilirken, Dolmabahçe, Çırağan, Yıldız gibi daha sık kullanılan merkezlerde küçükbaş ve genellikle kanatlı hayvanların tercih edildiği görülmektedir⁹.

Tablo 1

1875-1876 yıllarında saray ve kasırlarda bulunan hayvan tür ve miktarları listesi.

Bulunduğu Yer	Tür	Adet
Mâbeyn-i Hümayûn Kuşluğu (Dolmabahçe)	Kuşu ve Kanaryalar	15
	Güvercinler	110
	Fizan Sülünleri	12
	Tepeli Tavuk ve Horozlar	26
	Mısır Kuşları	5
	Gök Rengi Tuti	2
Çırağan Sarayı Kuşluğu	Fizan, Kahverengi, Pullu Sülünler	87
	Kumrular	12
	Papağan	4
Yıldız Kasrı Kuşluğu	Fizan, Pullu ve Diğ. Cins Sülünler	121
	Hind Güvercini	2
	Kumrular	14
	Amerika ve Nemçe Sakaları	14
Demir Kuşluk (Yıldız Bahçesi)	Yeşil Tuti	200
	Kanaryalar	170
	Siyah Kuğular	29
	Güvercinler	550
	Tavuklar	159
	Mısır Kumrusu	61
	Geyik	80
	Zağar (Av Köpeği)	11

⁹ BOA., *HH.d.*, 17125.

YILDIZ SARAYI'NDA KUŞLUK-I HÜMÂYÜN TEŞKİLATI

Topkapı Sarayı Kuşluğu	Arslan	7
	Kaplan	4
	Yaban Mandaları	4
	Zürafa	3
	Yaban Merkebi	4
	Yaban Devesi ve Keçisi	2
	Devekuşu	77
	Güvercinler	100
	Tavuklar, Kazlar, Hindiler	381
Beylerbeyi Sarayı Kuşluğu	Arslan	7
	Devekuşu	3
	Turna	2
	Sülünler	40
	Güvercinler	520
	Yaban Merkebi	2
	Ceylan	17
	Mısır Kumrusu	5
	Büyük Papağanlar	5
	Kanaryalar	45
	Tavuskuşları	35
	Köpekler	12
	Kaz, Ördek ve Tavuklar	676
	Ayazağa Kasrı Kuşluğu	Sülünler, Güvercinler ve Tavuklar
Aynalıkavak Kasrı Kuşluğu	Kuşu, Ördek, Tavuk, Güvercinler	653
	Karaca ve Geyik	8
	Zağar	4
	Yaban Esteri	1
Zincirlikuyu Kasrı Kuşluğu	Sülün, Tavuk ve Güvercinler	94
	Van Kedisi	2
	Çoban Köpeği	1
Toplam Kuş ve Hayvan Miktarı	6.137	

1876'da tahta çıkan II. Abdülhamid, takip eden yılda Dolmabahçe'den Yıldız'a taşınmış ve hükümdarlığı müddetince burada yaşamıştır. Zamanla Yıldız'da inşa edilen yeni birimler ve bilhassa tertip edilen bahçeler neticesinde Yıldız Sarayı Hümâyûnu olarak adlandırılan büyük bir merkez meydana getirilmiştir¹⁰. Yeni sarayda yapılacak düzenleme ve değişikliklerin yürütülmesi için kurulan Islahat Komisyonu'nun ilgilendiği meselelerden biri saray ve kasırlarda bulunan hayvanlar ile bunların bakım ve beslenmesi olmuştur. 1878 yılı yazında saray mefruşat müdürlüğü ve Kuşcubaşı'ya verilen emirlerle İstanbul'da hayvan bulunan tüm saray ve kasırların listelerinin hazırlanması, hayvan cins ve adetleri ile hademelerinin miktar, maaş ve tayinat bilgilerinin komisyona sunulması istenmiştir¹¹. Bu emir çerçevesinde hazırlanan ve günümüze ulaşan defterler Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk yıllarda sarayda bulunan hayvan miktarını, dolayısıyla seleflerinden kalan birikimi öğrenmemizi sağlarken, saltanatının sonlarındaki hayvan listeleriyle mukayese etme ve gelişimi izleme fırsatı sunmaktadır. II. Abdülhamid öncesi, Yıldız Kasrı ve bahçelerinde bulunan kuşluklar, Sultan Abdülaziz döneminde Çırağan Sarayı'nın dış bahçe yapıları olarak inşa edilen Malta, Çadır ve Çit Kasırları etrafında bulunan kafeslerle, ileride Şale Kasrı'nın inşa edileceği bahçede bulunan Demir Kuşluk'tan ibaretti. İstisna olarak Çadır Kasrı yakınında bir keçilik bulunmakta ve burada nadir keçi cinsleri yetiştirilmekteydi¹². Yine Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan arslanhane ve ceylanthane mevcut olmakla birlikte, vahşi hayvanlardan ziyade kanatlı türlerine ev sahipliği yapmaktaydılar. Islahat Komisyonu'na sunulan listeler üzerinde komisyonca yapılan çalışma sonucunda, gerek hayvan türlerinin düzenlenmesi gerekse hayvan besleme ve bakımı için yapılan yüksek miktardaki masrafların azaltılması için bir tasarruf planı taslağı hazırlandığı görülmektedir. Son kararın Padişaha bırakıldığı bu plana göre, sadece Yıldız Sarayı bünyesinde bulunan (çoğunluğu kanatlı türü) toplam 3.382 hayvanın %85'e yakınının kuşluklardan çıkartılması ve bunlara bakmakla sorumlu kuşçuların da yarıya yakınının çerağ edilerek tasarrufa gidilmesi öngörülmüştü. Böylece hayvanlar için sarf edilen aylık hububat masrafları ile hademelere verilen maaşlarda %50'lik bir tasarruf hedeflenmişti¹³. Bu taslağın ne denli uygulandığına dair kesin bir söz

¹⁰ Yıldız Sarayı tarihi, yapıları ve bahçeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sevim İlgürel, "Yıldız Köşkü", İA, c. XIII, İstanbul 1986, s. 423-428; Afife Batur, "Yıldız Sarayı", *Devr-i Hamid-Sultan II. Abdülhamid*, Kayseri 2011, s. 129-151; Bülent Bilgin, "Yıldız Sarayı", *DİA*, c. XLIII, 2013, s. 541-544.

¹¹ BOA., Y.PRK.HH., 3/19; BOA., Y.PRK.SGE., 1/18.

¹² BOA., *Y.EE.d.*, 264/2.

¹³ Söz konusu tasarruf planı Yıldız Sarayı kuşlukları yanında Dolmabahçe ve Beylerbeyi sarayları ile Sadabad ve Ayazağa Kasrı kuşluklarını da kapsamaktaydı. Bu suretle tüm kuşluk giderlerinden aylık 22.000 kuruş dolaylarında tasarruf gerçekleşecekti. BOA., *Y.EE.d.*, 264/2.

söylenememekle birlikte, aşağıda da temas edileceği üzere yakın tarihli listeler incelendiğinde, hayvan ve hizmetli sayılarında büyük farklar bulunmamaktadır. Ancak bunların mevkilerinde ve tür çeşitlerinde hatırı sayılır artışlar yaşanmıştır. Sultan II. Abdülhamid, mevcut hayvan türlerinin ıslahı ve çeşitliliğin artırılması yolunda bir hedef izlerken, saray bahçesindeki imar faaliyetleri sonucu hayvanların yeniden tertip edilen kuşluklarda daha geniş bir sahada yetiştirildikleri izlenmektedir.

Doğrudan kuşluk-ı hümâyûnla ilişkili olmasa da Padişahın benzer bir ıslahat çalışmasını İstabl-ı Âmire için de gerçekleştirdiği ve 1880'de yapılan teftiş sonucu saraylar bünyesinde bulunan 666 adet binek ve araba hayvanının yarısına yakınının ihtiyaç fazlası olduğu, elden çıkartılması gerektiği tespit edilmiştir¹⁴. 1884'te von Hobe'a¹⁵ yaptırılan ikinci bir teftişte Yıldız, Dolmabahçe ve diğer sarayların tavlalarında bulunan binek ve araba hayvanlarının sayısının 995 olduğuna bakılırsa ilk teftiş sonrası bir adım atılmadığı tahmin edilebilir. Hobe'a göre bu hayvanların %10'u işe yaramamaktaydı¹⁶.

Kuşluk-ı Hümâyûn Teşkilatı ve Gelişimi

Arşiv evrakında sıklıkla Sultan Abdülaziz döneminde kullanıldığı görülen “kuşluk” kavramı saray bünyesinde tam teşekküllü bir teşkilat olarak II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkmaktadır. Gelir ve giderleri Hazine-i Hassa Nezareti'nin kontrolüne bağlı olan “kuşluk-ı hümâyûn”¹⁷, başında kuşçubaşı unvanını haiz bir yönetici ile ona bağlı kuşçu, avcı ve çobanlardan meydana gelen bir saray birimidir. Başta Yıldız Sarayı olmak üzere diğer saray ve kasırlardaki kafes, kümes, ağıl ve sair bakım sahalarının idaresinden, hayvanların bakım ve beslenmesinden, ender türlerin korunması ve çoğaltılmasından sorumlu olan bu teşkilat Hazine-i Hassa'ya bağlı bir birim olarak doğrudan padişahın hizmetindeydi.

a. Hayvan Bakım Sahalarının İmarı

1877 tarihiyle hızlı bir imar süreci başlayan Yıldız'da kuşluk-ı hümâyûna bağlı sahaların inşası da gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, zaman içerisinde hayvan sayılarının artması, bakım ve ıslah çalışmaları kapsamında doğan ihtiyaçlara binaen yeni kuşluklar inşa edilmiştir. Kuşlukların inşa sürecinde etkin olan iki isim şüphesiz bizzat II. Abdülhamid ve kuşçubaşıdır. Saray bahçelerinde ve kuş-

¹⁴ BOA., Y.PRK.AZJ., 3/54.

¹⁵ Yüzbaşı von Hobe, 1882'de İstanbul'a gelerek Osmanlı ordusunda görev alan dört kişilik Alman askerî heyeti içinde yer almaktaydı. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yay., İstanbul 2010¹¹, s. 105-106.

¹⁶ BOA., Y.PRK.SGE., 2/50.

¹⁷ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 124.

luklarda yaptığı günlük geziler ve kontroller sırasında tespit ettiği eksiklikleri ve yapılması gerekli işleri başta kuşçubaşı olmak üzere musahiplerine sözlü olarak bildiren Padişahın emirleri karşısında kuşlukların bağlı olduğu birimler arasındaki iç yazışmalar sonucunda çeşitli yatırımlar yapılmıştır. Birçok örnekte Padişahın sözlü olarak Başmusahip Nadir Ağa'ya emirler verdiği veya ihtiyaçlar karşısında kuşçubaşının taleplerde bulunduğu görülmektedir. Saray kuşluklarında yeniden veya ilave olarak yapılacak inşaat, tamir, boya ve diğer işlerde ebniye-i seniyye anbarı¹⁸ müdürlüğüne keşif çalışması yapılmakta, gereken masraf miktarı tespit edildikten sonra konu doğrudan Hazine-i Hassa Nazırı'na havale edilerek bütçe talep edildiği görülmektedir. Nezaretin, Padişahın olurluğunu alması karşısında inşaat işleri yine nezaret bünyesindeki ebniye-i seniyye anbarı, tamîrhâne-i hümayûn¹⁹ veya demirhane gibi birimlere yaptırılmaktaydı. Küçük ve büyük kafesler bazen de marangozhâne-i hümayûnda imal edilmekteydi²⁰. Bu çerçevede, Yıldız'da inşa edilen ilk yerlerden biri, 1878'de Şale Kasrı bahçesinde bulunan eski demir kuşluk²¹ yanındaki boş sahaya yapılan güvercinliktir²². Ayrıca, Valide Kapısı²³'ni geçtikten sonra sol tarafta bulunan kiler ve silahhane yakınındaki eski güvercinlik de 1886'da tamir edilip on dört gözlü geniş bir güvercinliğe dönüştürülmüştür.²⁴ II. Abdülhamid'in güvercinlere olan aşırı ilgisi bu ilk icraatı anlamlı kılarken, ikinci adımda Harem-i Hümayûn içerisinde büyük demir bir kuşluk yaptırılmıştır²⁵. 1908 yılında ise yine Harem içerisinde padişahın isteğiyle camekân bir papağanlık, tamirhâne-i hümayûn marifetiyle inşa edilmiştir²⁶. Bilhassa konuşan papağanlara

¹⁸ Bu anbar müdürlüğü Hazine-i Hassa'ya bağlı olup, sarayların inşa ve tamir işleriyle meşgul olmaktadır. Arzu Terzi, *a.g.e.*, s. 66-67. Ebniye-i Seniyye Müdürlüğü hakkında tafsilat için bkz. Arzu Terzi, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 16 (1998), s. 109-119.

¹⁹ Ali Gözeller, "Yıldız Sarayı Tamirhâne-i Hümayûnu", *Milli Saraylar*, sayı 15 (2016), s. 89.

²⁰ Marangozhanede yapılan kafeslerin masraf kayıt örnekleri için bkz. BOA., *HH.d.*, 5108.

²¹ Sultan Abdülaziz döneminde yaptırılan bu kuşluk, II. Abdülhamid zamanında genişletilmiş ve üç bölümden müteşekkil büyük bir güvercinliğe dönüşmüştü. BOA., *HH.d.*, 31441; BOA., *Y.MTV.*, 182/48; BOA., *Y.PRK.SGE.*, 11/75.

²² Ebniye-i seniyye anbarı müdürü Vasilaki tarafından inşa ettirilen güvercinlik 64.752 kuruşa mal olmuştu. Bu meblağ güvercinliğin gayet büyük ve teferruatlı bir yapı olduğuna işaret etmektedir. BOA., *HH.d.*, 11809.

²³ Bugünkü Yıldız Sarayı Müzesi'nin girişi.

²⁴ BOA., *Y.PRK.HH.*, 13/21.

²⁵ Demir kuşluk işi Demircibaşı Molinari'ye yaptırılmıştır. BOA., *Y.PRK.HH.*, 13/69. Konum için bkz. "Yıldız Sarayı Vaziyet Planı", *Belgelerle Yıldız Sarayı Rehberi*, yıl 1 sayı 1, 1982.

²⁶ BOA., *Y.MTV.*, 310/226.

karşı ilgi duyan Padişah, özellikle beyaz renkli olanları birçok dairede müstakil kafeslerde bulundurmaktaydı. Hatta bu papağanlar için bir adet kafes üreten ve bunu Padişah'a takdim eden Kolağası Ahmed Efendi'nin haiz olduğu nişanın rütbesi terfi ettirilmişti²⁷. İç bahçede, önemli kuşluklardan biri de bahçe içerisindeki büyük "Hamid Havuzu" ortasında bulunan ada üzerinde yer almaktaydı. Bugün hala ayakta olan ada kuşluğu demir kafeslerinin yanında, ahşap döşemeli keklük kümesleri inşa edilmişti²⁸.

Belge ve haritalardan anlaşıldığı kadarıyla Şale Kasrı ve Merasim Dairesi bahçesini çevreleyecek surette, elektrik makinasının devamındaki dairelerde kuşluklar inşa edilirken pek çok türden sülünün bulunduğu ve "sülûnlük" olarak adlandırılan kümesler de buraya yaptırılmıştı. Mevcut sülûnlüklerin yetersizliğini sözlü olarak kurenâ-yı şehriyarîye ifade eden kuşçubaşının talepleri karşısında 1886 yılında aynı yerde yeni sülûnlük odaları yaptırılmış²⁹, buradaki mükemmel sülûnler için son kümesler ise 1907 yılı başlarında Merasim Dairesi arkasına eklenmişti³⁰. Nitekim sayı ve tür fazlalığı olarak güvercinleri takip eden sülûnlerin bakım ve muhafazası zahmetliydi. Merasim Dairesi'nin diğer tarafında ise has ahırlar yer alırken Kuşluk-ı Hümâyûn idaresi dâhilinde bulunmayan bu bölgede, Padişahın çok sevdiği atı Ferhan'ın adına ithafen inşa ettirdiği İstabl-ı Âmire-i Ferhan³¹ binasına değinmek gereklidir. Çünkü bu örnekte Padişah özel hayvanının ismini bir yapıya vermeyi tercih etmiştir. Bu husus bir kez daha dikkatleri II. Abdülhamid'in hayvan sevgisine çekmektedir.

İç bahçe duvarlarının dışında kalan ve Çırağan Sarayı'na kadar inen bahçeler dış bahçe olarak tanımlanmaktaydı. Burada bulunan Malta ve Çadır Köşkleri ile II. Abdülhamid döneminde daha aşağıda inşa edilen Acem Köşkü (Yeni Köşk) etrafında çeşitli kuşluklar bulunmaktaydı. Çadır Kasrı karşısında eski keçiliğin yanına 1886 yılında yapılan dört kümes ve bunların etrafının tellerle çevrilmesi sonucu Çadır Kasrı kuşluğu meydana gelmiş ve buraya pek çok türden kanatlılar yerleş-

²⁷ Padişah takdim edilen kafes nedeniyle öncelikle Ahmed Efendi'yi sanayi nişanı ile taltif etmek istemiş, ancak bu nişan daha önce kendisine verilmiş olduğundan rütbe terfi ve para ödülü tercih edilmiştir. BOA., Y.PRK.BŞK., 29/73; BOA., Y.PRK.BŞK., 33/42.

²⁸ Döşemelerin yenilenmesi ihtiyacı üzerine lazım olan ağaçlar koru-yu hümâyûndan tedarik edilmiş, böylece masraf miktarları azaltılmıştı. BOA., Y.MTV., 250/40. Ada Kuşluğu için bkz. Ek 1.

²⁹ BOA., Y.MTV., 20/41.

³⁰ BOA., Y.MTV., 299/55.

³¹ Binaya dair ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Yücel, "Yıldız Sarayı İstabl-ı Âmire-i Ferhan Binaları'nın Restorasyonu ve Yeniden Yapılanmaları", *Milli Saraylar 1994/1995*, İstanbul 1996, s. 136-147.

tirilip, keçilikte nadir keçi türleri korunmuştu³². Çadır Kasrı'nın hemen yanındaki sebze bahçesinde de bir kuşluk olduğu 1888 tarihli tamirat kayıtlarından anlaşıl-
maktadır³³. Malta Kasrı'nda da kuşluklar bulunmasına rağmen kasrın etrafı ile daha
aşağıda inşa edilen Acem Köşk'ü çevresinde daha çok vahşi ve büyük hayvanlar
için yerler inşa edilmişti. Örneğin, 1905'de yeni bahçe denen Acem Köşkü bahçe-
sinde bir arslanhane inşa edilmeye başlanmış ve bazı vahşi hayvanlar buraya kon-
muştu³⁴. Nitekim Ayşe Sultan da hatıratında, buradaki vahşi ve büyük hayvanların
çokluğuna binaen burayı adeta bir hayvanat bahçesi olarak nitelendirmiştir³⁵. Bu
bahçede keklik kafesleri de mevcut olup, ada üzerindeki keklik kafesleri gibi ze-
minleri ahşap döşenmişti. Bu ahşap döşemelerin yenilenmesi ise 1908'de Hereke
Fabrika-yı Hümâyûn'u tarafından yapılmıştı³⁶. Görüldüğü gibi saray içerisindeki
tüm birimlerin kuşluklar üzerinde emeği söz konusu olup, bu husustaki tüm ihtiyaç-
lar saray sınırları dâhilinde karşılanabilmekteydi. Söz konusu bölgede yer alan çini
fabrikasının ardına 1899'da zağarlık inşa edilerek av köpeklerinin bakımı burada
temin edilirken³⁷, yine bahçenin aşağısında Ortaköy'ün üzeri olan bölgede 1904'te
bir de koyun ağılı inşa edilmişti³⁸. Bu ağılı Malta Kasrı karşısındaki büyük koyun
ağılından sonra ikinci sırada gelmekteydi³⁹. Sultan Abdülaziz döneminde 1870'te
Yıldız Bahçesi'nde inşa edilen ceylanthane/geyiklik de bahçenin bu aşağı kısmında
olmalıdır⁴⁰. Zira Abdülhamid dönemi hayvan listelerinde yeri belirtilmese de cey-
lanhaneye temas edilmekle birlikte⁴¹, büyük hayvanların bakımı için dış bahçenin
tercih edildiği bilinmektedir.

Bahsi geçen özel mekânlar yanında Yıldız'da birçok daire içerisinde de
kuşluklar mevcuttu. Bunlardan en bilineni mâbeyn kütüphanesi limonluğundaki
kuşluktur. Ayrıca selamlık bahçesindeki Harem-i Hümâyûn kapısı nöbet mahal-

³² BOA., Y.MTV., 20/110.

³³ BOA., Y.MTV., 35/67.

³⁴ Arslanhane inşası için satın alınan eşyalar, amele ve masraf defterleri için bkz. BOA., *HH.d.*, 30985; BOA., *HH.d.*, 31205; BOA., *HH.d.*, 31273; BOA., *HH.d.*, 31306.

³⁵ "Acem Köşkü'nün olduğu yer adeta havvanat bahçesi gibiydi. Küçük ayılar, devekuşları, may-
munlar, zürafalar ve bir çift zebir (zebra) hep orada idi." A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 124.

³⁶ BOA., Y.MTV., 307/205.

³⁷ BOA., *HH.d.*, 3139.

³⁸ BOA., *HH.d.*, 31286.

³⁹ BOA., Y.PRK.AZJ., 21/34.

⁴⁰ BOA., *HH.d.*, 21899.

⁴¹ BOA., Y.PRK.HH., 11/59.

linde de bir kuşluk mevcuttu⁴². Kapalı mekânlardan sonra bu bahçelerde hayvanların bulunduğu en önemli yerler şüphesiz havuzlardı. Başta Hamid Havuzu olmakla birlikte, Çadır Kasrı önündeki havuzda, Malta Kasrı altındaki havuzda çeşitli ördek, kuğu, kaz, telli turnalar, saz tavukları ve angut gibi su kuşları bulunmaktaydı. Çadır Kasrı'nın bulunduğu tepeden sahildeki Mecidiye Kapısı'na⁴³ kadar uzanan doğal boğaz içerisine yapılan ve Dere Havuzu olarak adlandırılan geniş sahada da birçok su kuşu doğal ortamlarında yaşamaktaydı⁴⁴. Bu manzaralar, Yıldız bahçelerini insan elinden çıkmış bahçelerden ziyade birer doğa harikasına dönüştürüyordu. Öyle ki, saray hayvanlarının kontrol ve tedavisi için Fransa'dan getirilen hayvanat bahçesi uzmanı D. Joumbar bahçeyi tanımlarken *“Parkta hiçbir nebatat bahçesinde emsali görülmemiş surette mevcut olan göller ve akarsular üzerlerinde siyah ve beyaz ve sorguçu kuğular, Mısır kazları ve her cins kazlar, ördekler, yelkovanlar ve sair kuşlar gördüm. Bu hayvanların ve durdukları mevkilerin gönülleri çelen manzarası ilk anda beni hayret ettirdi. Kuşların sağlıkları istenildiği gibidir. Çünkü beslenecekleri birçok şey haricinde hasta olanlar için gerekli kum ve kurt gibi doğal ve kuru gıdaları bulabilecekleri, benim de bazı zaman içinde kayb olduğum geniş bir parka sahiptirler.”* ifadelerini kullanmıştı. D. Joumbar'ın II. Abdülhamid'e arz ettiği teftiş raporuna göre; saraydaki kuşluk, kafes ve kümeslerin temizliği ve hayvanların bakımı çok iyi şekilde yapılıyor ve binlerce hayvan içerisinde nadiren birkaç hasta tespit edilebiliyordu. Joumbar, özellikle hayran kaldığı Harem-i Hümâyûn kuşluğunun işin ehli kimseler tarafından yapıldığını vurgulayarak saray kuşçularını da yeri geldiği takdir etmiştir⁴⁵.

b. Serkuşçu-yu Şehriyarî ve Saray Kuşçuları

Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olan Kuşluk-ı Hümâyûn teşkilatı bir serkuşçu-yu şehriyarî yani kuşçubaşı bünyesinde sayıları tarihlere göre değişen muhtelif miktarda kuşçu, avcı, çoban ve idari işlerle meşgul olan kâtiplerden müteşekkildi. Kuşçular kapalı ve açık sahalardaki tüm kanatlılarla meşgul olurken, avcı tabir edilen hademelerin vahşi hayvanlar yanında nadir büyük türler ve köpeklerden sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Çobanlar ise ağıllarda bulunan koyun, keçi ve inek benzeri hayvanların yetiştirilmesi, sağılması gibi sorumluluklara sahipti.

⁴² BOA., Y.PRK.SGE., 2/82.

⁴³ Bugünkü Yıldız Parkı girişi.

⁴⁴ BOA., Y.PRK.HH., 11/59; BOA., Y.PRK.HH., 40/30; İlgürel, a.g.m., s. 425.

⁴⁵ BOA., Y.PRK.TKM., 7/32. D. Joumbar'ın teftişini konu alan benzer çalışmalar için bkz. Günergun, a.g.m., s. 12-13; Orha, a.g.m., s. 25-26.

Arşivde bulunan kuşluk-ı hümâyûn maaş ve tayinat defterlerinin haklarında bilgi sahibi olmamızı sağladığı bu hizmetliler, değişik şehirlerden İstanbul'a gelmiş olmakla birlikte pek çoğu Sultan Abdülaziz zamanında saraya giren tecrübeli kim-selerdi. Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatında yaklaşık otuz yıl kuşçubaşı unvanını taşıyan ve teşkilatı idare eden zatin aynı isim olması Padişahın, tecrübe, sadakat ve hatıra verdiği önemi göstermektedir. Bu dönem boyunca serkuşçu-yu şehriyarîlik görevinde bulunan Osman Efendi'nin 1880'de, daha önce Kuşluk-ı Hümâyûn Nazırı unvanıyla anılan Kadri Efendi'nin yerini aldığı anlaşılmaktadır⁴⁶. Kayıtlara göre, Ürgüplü olan ve 1861 yılında hizmete başlayan Osman Efendi, 1880'de 1.500 kuruş maaş almaktaydı. 1908'e gelindiğinde ise Osman Efendi'nin maaşı 2.400 kuruşa ulaşmıştı⁴⁷. Osman Efendi'yi kuşçubaşı muavini Çerkez Mustafa takip ederken diğer hizmetlilerin maaşları, hizmet yılı yanında Padişah ihsanları nedeniyle farklılık arz etmekteydi.

Yıldız Sarayı dışındaki saray ve kasırlarda bulunan hizmetliler de buradaki kuşçubaşına bağlıydı ve kayıtları birlikte tutulmaktaydı. Ancak, Yıldız Sarayı'ndaki kuşçu, avcı ve çobanların sayısı Dolmabahçe, Topkapı, Beylerbeyi sarayları ile Ayazağa, Sadabad, Kağıthane Kasrı gibi yerlerin tamamının toplamından yaklaşık üç kat fazlaydı. Bu durum II. Abdülhamid dönemindeki kuşluk-ı hümâyûn faaliyetlerinin doğal olarak Yıldız'da yoğunlaştığı bilgisini desteklemektedir. Yıldız Sarayı'nda muhtelif kuşluklarda hizmet veren bu hademeler saraya Koltuk Kapısı'ndan girdikten sonra sol tarafta, bir diğer tarifle Büyük Mâbeyn arkasındaki meydana bulunan Kuşçular Dairesi'nde ikamet etmekteydiler⁴⁸. Maaşlarını her ay Hazine-i Hassa Nezareti'nden alarak, ilgili maaş defterlerine mühürlerini basan hademeler, maaş yanında belirli tayinat da almaktaydı⁴⁹. Hazine'nin detaylı kayıt politikası sonucu günümüze ulaşan bu defterlerden ayrıntılı bilgi sahibi olmak mümkündür. Buna bağlı olarak II. Abdülhamid'in saray bahçelerindeki düzenlemelerinin devam ettiği 1880 yılında kuşluk-ı hümâyûn hademelerinin isim, memleket, hizmete giriş tarihleri, görev ve görev yerleri şu şekildedir⁵⁰:

⁴⁶ 1880 yılı ıslahat raporlarında Kuşluk-ı Hümâyûn Nazırı Kadri Efendi'nin ismi yer alırken, 13 Mayıs 1880 tarihli hizmetli listesinde kuşçubaşı olarak Osman Efendi görülmektedir. 1880 yılında bir görev değişikliği yaşanmış olmalıdır. BOA., *YEE.d.*, 264/2; BOA., Y.PRK.SGE., 1/50.

⁴⁷ BOA., Y.PRK.HH., 38/46.

⁴⁸ BOA., PLK.p., 2944. Kuşçubaşı dairesi ve kuşçular koğuşu olarak da bilinen bu bina 1900ler başında tamir edilerek yenilenmiştir. BOA., *HH.d.*, 31275.

⁴⁹ Örneğin, Çadır Kasrı kuşçularından İbrahim Ağa'ya verilen sade, zeytin, sabun, soğan, tuz ve sair tayinatı gösteren defter için bkz. BOA., *HH.d.*, 20523.

⁵⁰ BOA., Y.PRK.SGE., 1/50.

YILDIZ SARAYI'NDA KUŞLUK-I HÜMÂYÛN TEŞKİLATI

Tablo 2

1880 tarihli kuşluk-ı hümâyûn hademeleri listesi.

İsim	Memleket	Giriş T. (Hicri)	Maaş	Görev	Görev Yeri
Osman	Ürgüb	1278	1.500	Serkuşçu	Harem-i Hümâyûn
Mustafa	Çerkes	1283	1.000	Kuşçu Muavini	Harem-i Hümâyûn
Hurşid	Çerkes	1285	500	Kuşçu	Harem-i Hümâyûn
Mustafa	Boyabad	1294	150	Kuşçu	Harem-i Hümâyûn
Mehmed	Safranbolu	1286	150	Kuşçu	Çit Kasrı
Ali	Lofça	1288	500	Avcı	Zağarlar hizmetinde
Ahmed	Nevşehir	1293	150	Avcı	Zağarlar Hizmetinde
Bekir	Boyabad	1278	250	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
Hasan	Çerkes	1283	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
Halil	Safranbolu	1287	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
Edhem	Asitane	1293	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
Hüseyin	Safranbolu	1293	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
İzzet	Boyabad	1285	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
Hüseyin	Ürgüb	1283	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
Ali	Avlos	1288	150	Kuşçu	Demirkuşluk, Sülûnlük ve Güvercinlik
İbrahim	Zeytun	1280	250	Kuşçu	Dere Havuzu, Çadır Kasrı, Soba
Rıza	Kangırı	1293	150	Kuşçu	Dere Havuzu, Çadır Kasrı, Soba
Hüseyin	Boyabad	1293	150	Kuşçu	Dere Havuzu, Çadır Kasrı, Soba

DİREN ÇAKILCI

Nikoli	Malta ⁵¹	1293	500	Çoban	Keçiler Hizmetinde
İbrahim	Kemah	1286	150	Çoban	Keçiler Hizmetinde
Hasan	Plevne	1294	150	Çoban	Keçiler Hizmetinde
İsmail	Çemişkezek	1286	150	Kuşçu	Malta Kasrı
İdris	Taşköprü	1293	150	Kuşçu	Malta Kasrı
Reşid	Boyabad	1293	150	Kuşçu	Malta Kasrı
Mustafa	Taşköprü	1286	150	Kuşçu	Malta Kasrı
İbrahim	Asitane	1285	250	Kâtip	Yazı İşlerinde
Hidayet	Asitane	1293	150	Mağazacı	Yazı İşlerinde
Yıldız Sarayı'nda Toplam					27 kuşçu, çoban v.d.
Ayazağa Kasrı					3 kuşçu
Beylerbeyi Sarayı					5 kuşçu
Beşiktaş Sarayı					3 kuşçu
Diğer Yerlerde					6 avcı
Hizmete gücü olmayan yaşlı ve sakat					15 kuşçu
Genel Toplam					61 hademe

Listede görüldüğü üzere Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif şehirlerinden gelen hademelerin çoğunluğu Sultan Abdülaziz döneminden beri hizmette olup, bir kısmı ise II. Abdülhamid saltanatının ilk yılında göreve başlamıştır. Listede dikkat çeken ayrıntı ise Malta ağılındaki keçilerden sorumlu olan Nikoli Efendi haricindeki tüm hizmetlilerin Müslüman oluşudur. İleri tarihli listeler incelendiğinde, yurtdışından gelen geçici uzmanlar ve bazı baytarlar dışında kuşluk-ı hümâyûn teşkilatında görev yapan gayrimüslimlerin çok az sayıda olduğu ve tamamının çoban olarak görevlendirildiği anlaşılıyor⁵². Listede bazı kuşçuların “*hizmete gayr-i muktedir*” olarak ayrılmış olsalar da görevden azledilmedikleri ve maaşlarını alarak sarayda ikamete devam ettikleri anlaşılmıştır. Zira kuşluk-ı hümâyûnun maaş hareketlerini

⁵¹ Çoban Nikoli'nin memleket hanesine Malta yazılsa da, burada kastedilen Malta Adası değil hizmet yeri olan Malta ağılı olmalıdır. Nitekim akabinde göreve getirilen Çoban Sava'nın memleketi de “Malta” olarak görülmektedir. Malta kelimesi sair evraktan da anlaşıldığı üzere Malta Kasrı'ndan başlayarak çini fabrikasının bulunduğu yer ve aşağıya devam eden bahçe için kullanılan genel bir tanımdır.

⁵² 1895 yılına ait hizmetli listesinde bahse konu Çoban Nikoli'nin hizmete muktedir olmayanlar sınıfına alındığı ve yerine yine bir gayrimüslim olan Sava Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir. BOA., Y.,PRK.SGE., 8/35.

okuyabildiğimiz defterlerde yer alan örnekler, kuşluk hizmetinden çıkarılanların ya vefat ettiğini ya da Padişahın izni ile memleketine dönmek üzere çerağ edildiğini göstermiştir. Ölüm veya çerağ nedeniyle boşalan yerlere de kısa süre içerisinde yeni tayinler yapılmakta ve kuşluk-ı hümâyûn işlerinin aksaması önlenmekteydi⁵³. Çerağ edilen kuşçular hizmet zamanlarında maaşlarından kesilen %5 emeklilik hissesi karşılığında tekaüd sayılırlar ve Maliye Hazinesi'nden tekaüd maaşı almaya hak kazanırlardı⁵⁴.

Daimi hizmetliler yanında kuşluklarda çalışan sözleşmeli baytar veya doktorlar da vardı. Bunlar genellikle Fransa, Almanya ve Macaristan gibi Avrupa ülkelerinden getirilmekteydi. 1883'te Fransa'dan gelen hayvanat bahçesi uzmanı D. Joumbar, 1902'de sözleşmeli olarak maaş defterine kaydedilen Almanyalı Baytar Bever ve benzerlerinin aksine Macaristan'dan gelen Baytar Şifer'in uzun yıllar kuşluk-ı hümâyûn baytarlığında bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁵.

Kuşluk-ı hümâyûn hademelerinin toplam sayıları Sultan II. Abdülhamid'in ilk döneminden son yıllarına doğru sürekli artmıştır. Saraydaki hayvan çeşitliliği ve sayılarının artışı ile hayvan bakım sahalarının yaygınlaşması bu durumun temel sebebidir. 1880 yılı listelerinde kuşluk-ı hümâyûn hademeleri 61 kişiden oluşurken⁵⁶, 1890-1900 arasındaki on yıllık süreçte bu sayı 70 kişinin altına düşmemiştir⁵⁷. 1900 itibarıyla kuşluk-ı hümâyûn mevcudu 80'i aşarken⁵⁸, 1908 yılına ait elimizdeki son listeye göre ise toplam sayı 85'tir⁵⁹. Son döneme gelindiğinde Sultan Abdülaziz döneminden kuşçu, avcı ve çobanların çoğunluğu kayıtlarda görülmezken, değişmeyen en önemli isim Kuşçubaşı Osman Efendi'dir. Bu sayıların %80'e yakını Yıldız Sarayı kuşluklarında, geriye kalanlar ise diğer saray ve kasırlarda bulunmaktaydı. 1908 tarihli hademe listesindeki görev yerleri ve hizmetli sayıları şu şekildedir⁶⁰:

⁵³ Örneğin, 1902 yılına ait maaş defterinin Ağustos kayıtlarında Çoban Jozef'in öldüğü, kuşçu Halil'in Maliye Hazinesi'nden çerağ edildiği kayıtlıyken, aynı ayda iki yeni tayin yapılmıştır. BOA., *HH.d.*, 8014.

⁵⁴ Tekaud maaşları Hazine-i Hassa'dan ödenmesi de bu durum devlet bütçesine bir yük getirmekteydi. Çünkü maaşlardan kesilen emeklilik hisseleri mülki emeklilik sandığına yatırılmaktaydı. BOA., Y.PRK.HH., 39/27. Tekaud maaşı olarak çerağ edilen kuşçu örnekleri için bkz. BOA., İ.ML., 37/28; BOA., İ.ML., 63/37; BOA., BEO., 1475/110602.

⁵⁵ BOA., *HH.d.*, 8014; BOA., *HH.d.*, 17714.

⁵⁶ BOA., Y.PRK.SGE., 1/50.

⁵⁷ 1895, 1896 ve 1899 defterlerine göre hademe sayısı 72'tir. BOA., Y.PRK.SGE., 8/35; BOA., *HH.d.*, 10550; BOA., *HH.d.*, 7540.

⁵⁸ BOA., *HH.d.*, 17714.

⁵⁹ BOA., Y.PRK.HH., 38/46.

⁶⁰ BOA., Y.PRK.HH., 38/46.

Tablo 3

1908 tarihli kuşluk-ı hümâyûn hademeleri görev yeri ve sayıları listesi.

Görev Yeri	Hademe Sayısı
Yıldız Zülvecheyn-i Hümâyûn ⁶¹ Kuşluğu	27 kuşçu
Yıldız Merasim Dairesi Kuşluğu	6 kuşçu
Yıldız Hadîka-i Âli ⁶² 'de Keklik Kuşluğu	5 kuşçu
Yıldız Hadîka-i Âli'de Çadır Kasrı Kuşluğu	5 kişi
Yıldız Hadîka-i Âli'de Demirkapı Kuşluğu	6 kuşçu
Yıldız Sarayı'nın muhtelif yerlerinde	5 avcı
Yıldız Yeni Bahçe Kuşluğu	9 kuşçu, 2 çoban
Ayamama Çiftliği	1 kuşçu
Tokad Kasrı Kuşluğu	1 kuşçu, 2 avcı
Ayazağa Kasrı Kuşluğu	4 kuşçu
Kağıdhane Kuşluğu	5 kuşçu, 1 çoban
Beylerbeyi Sarayı Kuşluğu	4 kuşçu
Beşiktaş Sarayı Kuşluğu	2 Kuşçu
Toplam	85 hademe

Kuşluk-ı Hümâyûn hademelerinin bu denli artan nüfusuna bir çözüm getirmek ve özellikle Hazine-i Hassa'da denge kurmak gayesiyle Aralık 1908'de tasarrufa gidilme kararı alınmıştır. Kuşçubaşı ve diğer hademelerle yapılan görüşmeler neticesinde maaşlarının bir kısmını almaya devam etmek kaydıyla çerağ edilmeleri talep edilmiş, rıza gösteren 27 kişinin maaş düzenlemesi yapılmıştır. Buna göre, 27 kişinin toplam 10.665 kuruşluk maaşından 6.995 kuruşun kesilmesi ve büyük miktarda tasarruf edilmesi hedeflenmiştir⁶³. Takip eden 2-3 ay zarfında bu işlem hayata geçirilemezken⁶⁴, II. Abdülhamid'in saray emektarlarının mağdur edilmemesi hassasiyetini göstermiş olma ihtimali yanında, içerisinde bulunduğu sıkıntı dolu siyasi süreç söz konusu tasarrufu geri plana atmış olmalıdır. Zaten, 3-4 ay sonra yaşanacak Haziran 1909 darbesi sadece kuşluk hademelerine değil tüm saray mensuplarına acı bir son hazırlayacaktır.

⁶¹ Mâbeyn-i Hümâyûn.

⁶² Büyük bahçe.

⁶³ BOA., Y.MTV., 313/102.

⁶⁴ BOA., Y.MTV., 313/125.

c. Saraya Hayvan Temini ve Buna Dair Rakamlar

II. Abdülhamid'in Yıldız'daki hayvan yetiştirme faaliyetleri sıradan bir merak ve saray geleneğinin devamı olarak görülmemelidir. Nitekim Padişahın Japonya'dan Amerika kıtasına kadar dünyanın her yerinden saray kuşluklarına toplamış olduğu hayvanların tür ve sayıları oldukça fazladır⁶⁵. Saltanatının ilk yıllarında şehzadelikten kalma güvercin merakı ve çeşitli cins güvercinlerin toplanması üzerinde yoğunlaşan Padişah, son dönemlerinde vahşi ve büyük hayvanlarla bilhassa köpek ırklarının temini için çaba harcamıştır. Sarayda bulunan türlerin farklı özellikleri haiz çeşitlerini bulma işine, Padişahla muhatap olan hemen herkes dâhil olmuştur. Bunun yanında farklı memleketlerde bulunan Osmanlı Devleti vali ve mutasarrıfları ile yabancı ülkelerdeki büyükelçi ve konsolosluk çalışanları bu ekibin en önemli parçaları olmuşlardır. Farklı türlerin bulunarak saraya gönderilmesi plansız ve bilinçsiz bir surette yapılmamıştır. Arşiv evrakındaki örnekler göre çoğu zaman renk, şekil, ses ve diğer özelliklerinin bizzat Padişah tarafından mâbeyn kâtipleri vasıtasıyla bildirildiği ve istenilen özelliklerde hayvanların bulunması için uzun soluklu bir arayış gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Padişahın hayvan satın aldığı yerlerin başında Hindistan, Yemen ve Kuzey Afrika ile Londra'da bulunan hayvan tacir firmaları gelmektedir. Hindistan'a istihbarî faaliyetler için gönderilen görevlilerin dahi talep edilen hayvan cinslerini bulmakla meşgul oldukları görülürken⁶⁶, bu konuda birinci müracaat makamı Bombay Osmanlı Şehbenderliği'ydi⁶⁷. 1889'da Bombay Baş Şehbenderi Mehmed Kadri'den istenen güvercinler Haydarabad, Kalküta ve Poona bölgelerinden temin edilerek saraya gönderilse de Padişah'ın talep ettiği bazı türler sadece Himalaya Dağları'nda bulunduğundan temin edilememiştir⁶⁸. 1892 yılında ise bu sefer güvercin yanında kumru, inek ve geyik türlerinin Yıldız'a gönderildiği görülmektedir. Mehmed Kadri Bey'in sadece Hindistan'a özgü olanlar değil Endonezya adaları ve sair Güney Asya bölgelerinden de hayvanlar temin ettiği anlaşılmaktadır⁶⁹. Saray için toplanan

⁶⁵ D. Joumbar sarayda gördüğü güvercin çeşitliliği için şu ifadeyi kullanmıştır. “Güvercin cinsleri hakkında pek muvassal malumat vermiş olanlar bile Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda gördüğüm güvercinlerin hangi memleketten celb edildiklerini ve binaenaleyh tuyur hakkında malumatı bulunanlardan pek çok zevatın bu cinsleri tanımadıkları vareste-i kayd-ı iştihaktır.” BOA., Y.PRK. TKM., 7/32.

⁶⁶ Bir seyyah gibi görünmesi emriyle özel görevle Port Sait'ten Hindistan'a gönderilen Ahmed Ratıb Efendi, saraya gönderdiği şifreli telgrafında istenilen hayvanları bulmak üzere Bombay konsolosu ile birlikte Hindistan içlerine hareket edeceklerini bildirmiştir. BOA., Y.PRK.BŞK., 25/13.

⁶⁷ Bombay Osmanlı Şehbenderliği'nin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Diren Çakılcı, “Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”, *Türkiyat Mecmuası*, XXV/Güz (2015), s. 81-106.

⁶⁸ BOA., Y.PRK.EŞA., 9/22.

⁶⁹ BOA., Y.PRK.ZB., 10/61.

vahşi hayvanlar evcilleşme süreçleri için yola çıkarılmadan Bombay'daki belediye bahçesinde bekletilmiş⁷⁰, muhtelif şirket vapurlarıyla Cidde, Port Said üzerinden İstanbul'a gönderilmişti. Gönderilen hayvanların gerek satın alma gerekse nakliye masraflarının tamamı kuşlukların bağlı olduğu Hazine-i Hassa'dan ödenmiştir⁷¹.

Tablo 4

1892'de Hindistan'dan gönderilen hayvanların adet ve özelliklerine dair liste.

Ait Olduğu Yer	Özellikleri	Sayısı	Türü
Borneo Adası	Kanadının kenarı siyah vücudu beyaz, büyük	3 çift	Güvercin
-	-	6 çift	Güvercin
Filipin Adaları	Pek ender bulunan "manga manga" cinsi	4 çift	Güvercin
Himalaya Dağları	Göğsü kırmızı "bahtaver" cinsi	3 adet	Güvercin
Sumatra Adası	-	6 çift	Sülün kumrusu
Nepal	-	2 çift	Sülün kumrusu
Yukarı Hindistan	Beyaz renkli	1 çift	Kumru
Yukarı Hindistan	Küçüğünden	2 çift	Kumru
Yukarı Hindistan	Diğer bir cinsten	1 çift	Kumru
Burmanya	Karnının üzeri bir karış genişliğinde, başı adi ineklerden daha güzel, arkası çukurlu, cüssesi cesim ve geniş, gözleri büyücek, bir karış dört parmak büyüklüğünde bacakları üzerinde böyle büyük bir cüssesi yalpalayarak taşıyan, pek nadir bulunan	1 adet	İnek
Himalaya-Botan	Mihrablı geyiklerden beyaz noktalı, böylesi güzeli Hind hayvanat bahçelerinde dahi olmayan	1 çift	Geyik
Tibet	Tavşan kadar küçük, bu kadar küçüğü Hind bahçelerinde yoktur	1 çift	Geyik
Gücerat	Siyah renkli	1 çift	Geyik

Güney Asya dışında, özellikle Yemen Bölgesi'nden vahşi hayvanlar talep edilmiştir. Yemen Valiliği tarafından yerine getirilen Padişah emirlerini, zamanla ele geçen farklı hayvanların Padişah'ı memnun etmek gayesiyle saraya takdim edilmesi

⁷⁰ BOA., Y.PRK.ZB., 9/77.

⁷¹ BOA., Y.MTV., 78/128.

izlemiştir. 1886'da talep üzerine gönderilen kuş ve hayvanların ardından⁷², 1890'da Yemen Valisi Osman Nuri Paşa dört adet de kaplan göndermiştir⁷³. 1890'lı yıllar boyunca Yemen valilerinin saraya ender kuş ve vahşi hayvan göndermeleri devam etmiş⁷⁴, 1897'de yetiştirilmek üzere birer yaşlarında bir çift kaplan ve bir çift arslan yavrusu Yemen'den getirtilmiştir⁷⁵. Zaman zaman gönderilen hayvanların ölmesi üzerine benzerleri talep edilerek tür çeşitliliği korunmaya çalışılmıştır⁷⁶.

Arslan ve kaplan gibi vahşi hayvanların temin edildiği diğer yerler Basra, Bağdat gibi Ortadoğu coğrafyası olmuştur. 1880 yılında Bağdat Valiliği marifetiyle saraya gönderilen bir takım hayvan içerisinde⁷⁷, kuşluk listelerinde karşımıza çıkan Bağdat arslanlarının da olması mümkündür. Padişaha bir çift kaplan hediye eden Basralı Talip Efendi gibi ahaliden kimseler de valilerin temin ettiği hayvan listelerine katkı yapmıştır⁷⁸. 1899'da otuz beş adet vahşi hayvanı (arslan, kaplan, pars, yaban kedileri, maymun, yaban eşeği, devekuşu, ceylan ve kuşlar) Sultan II. Abdülhamid'e hediye eden Habeşistan Kralı II. Menelik⁷⁹, 1900 yılında da birer arslan ve kaplan yavrusunu II. Abdülhamid'e göndermişti⁸⁰. Ayşe Sultan'ın verdiği bilgiye göre Kral saraya bir çift de zebra göndermişti⁸¹. Afrika kıtasında hayvan temin edilen bir diğer bölge Trablusgarb'tı. Talep üzerine, 1895'te Bingazi Mutasarrıfı üç baş Afrika sığırı (bakar) ve dört adet de ceylanı İstanbul'a gönderirken

⁷² BOA., Y.PRK.UM., 9/23.

⁷³ BOA., Y.PRK.UM., 17/31.

⁷⁴ BOA., Y.PRK.ASK., 71/35; BOA., Y.PRK.UM., 27/25; BOA., Y.PRK.ASK., 93/56; BOA., Y.PRK.UM., 30/72.

⁷⁵ BOA., Y.MTV., 169/96.

⁷⁶ Yemen'den gönderilen küçük kuşların ölmesi üzerine verilen, yol şartları daha iyi temin edilerek aynı kuşlardan ve leyleklerden gönderilmesi emri, BOA., Y.PRK.UM., 63/24. Mısır Komiseri Ahmet Muhtar Paşa'nın gönderdiği ördeklerin ölmesi üzerine aynı cinsten iki adet ördek ve bulunursa diğer Avrupa ve Çin ördekleri ile Hindistan'ın güzel güvercinlerinden gönderilmesi istenmiştir. BOA., Y.PRK.BŞK., 17/47.

⁷⁷ BOA., Y.PRK.UM., 4/8.

⁷⁸ BOA., Y.PRK.MBC., 9/32.

⁷⁹ BOA., Y.EE., 62/38.

⁸⁰ Sultan Abdülhamid'in hediyeler karşısındaki memnuniyeti Tahsin Paşa tarafından Habeş Kralı'nın baş kitabet dairesine bildirilmiştir. BOA., Y.PRK., BŞK., 63/39.

⁸¹ Ayşe Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 124. Abdülhamid ve Menelik arasındaki dostluk ile hediye takdimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İlhami Yurdakul, "II. Abdülhamid ile Habeşistan İmparatoru'nun Hediyeleri", *Hediye Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 83-94.

zürafa için de araştırma yaptırmıştır⁸². Devam eden talepler üzerine Trablusgarb Valisi 1903 yılında büyük bir sıkıntı yaşamış, bir türlü bulunamayan deve kuşları için Fizan'ın güneyinde Gat taraflarından, farklı bağlantılarla da Sudan içlerinden devekuşu temin etmeye çalışmıştır. Padişahın talebinin zamanında karşılanamaması üzerine devekuşu ticareti ve zorlukları hakkında saraya uzun izahatlar yapılmıştır⁸³. 1905 yılında ise bu kez Bingazi Mutasarrıfı Mehmed Celil tarafından bulunan iki çift papağan, on çift ceylan ve altı koç Yıldız'a gönderilmiştir⁸⁴.

Güvercin cinsleri arayışı Sultanın hakimiyet müddetince devam etmiştir. Özellikle Londra'da bulunan kuş ve hayvan tacirleri ile şirketlerden sık sık satın almalar yapılmış ve Londra Sefareti vasıtasıyla Yıldız'a gönderilmiştir. Arşivde bulunan faturalardan takip edilebildiği kadarıyla 1885'te Baker's Royal Pheasantry şirketinden altı cins, 1888'te John Baily&Son şirketinden on dört cins güvercin alınmıştır⁸⁵. Aynı şirketten yapılan 1905 tarihli satın almada kısa yüzlü (short faced) cinsinden bir çift kendinden renkli, bir çift kırmızı taklacı, iki çift sarı ve iki çift badem renginde güvercin Yıldız'a gönderilmiştir⁸⁶. Padişah'ın istediği özellikleri haiz güvercinler bulunamadığı zaman Londra dışından getirtme ve tacirleri kullanma yolu seçilmiştir. Örneğin, 1890'da Sefir Rüstem Paşa, Londra'da bulamadığı ipek tüylü ve tavus kuşu şeklindeki güvercinler için araştırma yaptırmış ve Londra dışında bulunduğu dört cins güvercini Yıldız'a yollamıştır⁸⁷. Yine Yıldız'dan gönderilen örneklere uygun olarak bir çift kırmızı, bir çift sarı ve bir çift siyah benekli güvercinler bir kuş taciri vasıtasıyla bulunmuş ve Musurus Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmiştir⁸⁸. Rusya'da bulunan güvercin cinslerinden nadir bulunan dokuz ayrı cinsten toplam yirmi beş çift güvercinin saraya gelmesi güvercinliklerin ihtişamını daha da artırmıştır⁸⁹. Büyük güvercinlikte bulunan cinslerin listesine göre Rusya haricinde çeşitli türde İngiliz, Fransız, Alman, Mısır güvercinleri ile sankari, kursağı şiş, şiber, kara kuyruk, bozlak, küsme, cilkozan, karala ve daha onlarca türden güvercin burada yetiştirilmekteydi⁹⁰.

⁸² BOA., Y.PRK.UM., 32/30.

⁸³ BOA., Y.PRK.UM., 67/83.

⁸⁴ BOA., A.MKT.MHM., 341/90.

⁸⁵ BOA., Y.PRK.HH., 20/43.

⁸⁶ BOA., Y.MTV., 272/153.

⁸⁷ BOA., Y.PRK.EŞA., 12/75.

⁸⁸ Musurus Paşa güvercinlerle birlikte yolladığı bilgi notunda, tacirin verdiği bilgiye göre gagası kısa olan bu türlerin yumurtladıktan sonra yumurtalarının başka güvercinler altına kuluçkaya konması gerektiğini bildirmişti. Zira kısa gagası nedeniyle anneler yavrularını besleyememekte ve yavrular yumurtadan çıktıktan sonra ölmekteydiler. BOA., Y.PRK.EŞA., 47/20.

⁸⁹ BOA., Y.PRK.HH., 40/18.

⁹⁰ BOA., Y.PRK.HH., 39/60; BOA., Y.PRK.SGE., 11/75. Bkz. Ek 3-4.

Güvercin, sülün, papağan ve diğer kuşların diğer temin yerleri Anadolu ve yakın memleketlerdi. Padişah 1894'te Halep'ten getirilmesini istediği kuşlar için şu özellikleri talep etmişti: “*Halep güvercinlerinin işe yarar iyi melez cinslerinden olup leylaki ve mai renk arasında ve buhuri renklerde, başı yuvarlak ve taraklı, havada takla kılan, uçarken kanatlarını çırpmasıyla ses çıkartan altı çift güvercin orada meraklısı ve erbabı olan bir kimseden temin edilerek, çift çift geniş ve rahat kafeslere konulup, yol esnasında yemi ve suyuna bakacak kafesleri temizleyecek bir ademle hızlıca gönderilmesi...*”⁹¹ Çit Kasrı için bulunması istenen beyaz renkli ve konuşan iki papağan içinse İstabl-ı Âmire'ye bargir getiren bir tacirden yardım istenmişti⁹². Aydın Valisi'ne de latif sedalı dört bülbül ve özellikleri belirtilen beş çift güvercinin bulunarak gönderilmesi emredilmişti⁹³. Girit Adası'nda bulunan güvercin cinslerinden yirmi iki çift Vali Nikolaki tarafından gönderilirken⁹⁴, saray kuşluklarında sıkça bulunan Konya güvercinlerinden iki yüz kırk çift Konya Valisi Faik Paşa tarafından özenle ayrılıp kafeslenerek Yıldız'a gönderilmişti⁹⁵. Saraydaki en nadide kuşlar ise 1892'de Japonya hanedan üyelerinin II. Abdülhamid'e gönderdiği japon kazı, pelikan, uguisu kuşu, japonez horozlar ve japonez robin kuşlarıydı⁹⁶.

Sultan II. Abdülhamid, saltanatının son döneminde özellikle köpek cinslerini toplatmaya gayret göstermiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere çini fabrikası arkasında bir köpeklik inşa ettiren Sultan, yanından ayırmadığı ve Şadiye Sultan'ın anlatımıyla bir Cuma selamlığı sırasında II. Abdülhamid'in karşısına çıktıktan sonra saraya aldırılan Cherie isimli fox köpeği haricinde farklı maksatlarla köpek türleri aldırılmıştı⁹⁷. 1881 yılında Fransa-İspanya sınırındaki Pirene Dağları'ndan getirilen, muhtemelen Pyrenees çoban köpeği ırkından iki köpek⁹⁸ ve 1886'da Amerika Birleşik Devletleri Sefiri Wallace'ın Sultan'ın talebi üzerine İsviçre'de özel olarak yetiştirttiği diğer bir köpek Yıldız'a gelmişti⁹⁹. Padişahın satın alınmasını talep ettiği özel cinsler Londra'da bulunan ve bugün hala faaliyetini sürdüren tanınmış köpek kulübü The Kennel Club'dan temin ediliyordu. 1898'de bu kulüpten pomeranian

⁹¹ BOA., Y.PRK.SRN., 4/49.

⁹² BOA., Y.PRK.MK., 2/23.

⁹³ BOA., Y.PRK.UM., 79/76.

⁹⁴ BOA., Y.PRK.UM., 14/27.

⁹⁵ BOA., Y.PRK.UM., 71/102.

⁹⁶ Selçuk Esenbel, “Of Birds and Diplomacy: Royal Gifts to Abdülhamid II”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yay., İstanbul 2010, s. 290.

⁹⁷ Ş. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁹⁸ BOA., Y.PRK.MYD., 2/22.

⁹⁹ BOA., Y.PRK.EŞA., 4/51.

cinsi köpekler alınmıştı¹⁰⁰. Aynı yıl Alman İmparatoru'nun hediyesi olan bir savaş köpeği Yıldız'a teslim edilirken¹⁰¹, 1904'te Berlin Sefiri Ahmed Tevfik tarafından satın alınan bir adet fox terrier cinsi köpek de İstanbul'a yollanmıştı¹⁰². Bu süreçte, savaşlarda, askeri hizmetlerde ve özellikle polis teşkilatında köpek kullanımı üzerine bilgiler edinen Padişah, Londra Sefareti'ne verdiği emirle orada polis hizmetinde çalışan, cinayet vakalarında ölüyü ve faili tanıyıp ölümü imkânı derecesinde bildirebilen zeki, sahibine sadık olan cinsten küçük erkek bir köpeğin bulunarak acilen İstanbul'a gönderilmesi istenmişti¹⁰³. Musurus Paşa'nın bulduğu iki cins köpekten sarayın tercih ettiği cins, 1905'te İstanbul'a yollanmıştır¹⁰⁴. Bir yıl sonra bu sefer Paris Sefareti'nden yine polis köpekleri bulunması istenmiş, hazırlanan cins, fiyat listeleriyle greyhound tazı ve airedale terrier cinsinde köpeklerin fotoğrafları Padişah'a takdim edilerek tercih yapması beklenmişti¹⁰⁵.

Sultan Abdülhamid son yıllarında The Kennel Club'tan pomeranian, curly retriever, rough collie, İngiliz çoban köpeği ve irish terrier cinslerinden birer köpek daha satın almıştır. 1907'de satın alınan bu köpeklerin cins olduklarını gösteren şecere listeleri de söz konusu kulübün onaylı sertifikaları ile saraya gönderilmiştir¹⁰⁶. Aynı yıl Rusya'dan satın alınan Obidia isimli bir köpeğin de benzer şekilde şecere şehadetnâmesi arşiv evrakı arasında yer almaktadır¹⁰⁷. 1908'de ise yine Londra'dan dışişinin ismi Mona ve erkeğinininki Pol olan iki köpek daha alınmış, İstanbul'a yollanmadan önce bakımlarının nasıl yapılacağı ve neyle besleneceklerine kadar teferuatlı bilgi saraya bildirilmişti¹⁰⁸.

Muhtelif yerlerden getirilen ve sarayda çoğaltılan bunca hayvanın Yıldız Sarayı'ndaki genel mevcudu hesap edildiğinde, ilk yıllarda 1.200 civarında olan kanatlıların toplam sayısı güvercinlerle beraber 3.000 civarındadır¹⁰⁹. Bu rakamlar yukarıda verilen ıslahat öncesi rakamlarına (6.000 civarında) göre oldukça az görünse de türlerin ıslahı için yapılan değişiklikler ve Yıldız haricindeki saray ve kasır

¹⁰⁰ BOA., Y.PRK.EŞA., 31/3; BOA., Y.PRK.MYD., 3/74.

¹⁰¹ BOA., Y.PRK.HR., 25/40.

¹⁰² BOA., Y.PRK.EŞA., 46/4.

¹⁰³ BOA., Y.PRK.BŞK., 74/49.

¹⁰⁴ BOA., Y.PRK.EŞA., 47/73; BOA., Y.PRK.EŞA., 47/79.

¹⁰⁵ BOA., Y.PRK.EŞA., 49/5.

¹⁰⁶ BOA., Y.PRK.EŞA., 28/55.

¹⁰⁷ BOA., Y.PRK.TKM., 51/9.

¹⁰⁸ BOA., Y.PRK.TKM., 50/73.

¹⁰⁹ BOA., Y.PRK.HH., 11/59; BOA., Y.PRK.HH., 40/30.

kuşluklarının büyük oranda azaltıldığı düşünüldüğünde normaldir. Zira tür çeşitliliğinin az ve genelde güvercin, sülün, tavuk gibi hayvanların sayılarını yansıtan bu rakamlar, II. Abdülhamid'in ilerleyen saltanat dönemlerinde katlanarak artacaktır. 1881 yılına ait olduğu tahmin edilen listede görüldüğü üzere söz konusu bu ilk dönemde Yıldız Sarayı'ndaki hayvan sayısı 3.092, Yıldız haricindeki diğer kuşluklarda ise 949'dur¹¹⁰. Hal böyle iken 1887 yılına ait teferruatlı bir defterde Yıldız'daki toplam sayı 4.543'e çıkmış; Beşiktaş, Beylerbeyi, Ayazağa ve Kağıthane kuşluklarının toplamı ise 2.128 olmuştur¹¹¹. Buna göre 6.671 olan kuşluk-ı hümâyûnlar hayvan mevcudunun %70'i Yıldız'da bulunmaktaydı¹¹². Bu oran kuşluk hademelerinin oranına yakın olması itibariyle kuşluklar arasındaki dengeye işaret etmektedir.

Belirtmekte yarar vardır ki, Yıldız'a dışarıdan hayvan getirtmenin ve yeni kafes, kümes ve sair bakım sahalarının inşa edilmesinin yoğunlaştığı son yirmi yıla ait teferruatlı kaynaklar mevcut değildir. Ancak takribi on yıllık bir sürede iki katına ulaşan hayvan sayısının devam eden yirmi yılda bir kez daha katlanarak artmış olması şaşırtıcı olmayacaktır.

d. Kuşluklarda Maliyet ve Kazanç

Hayvan ve hademe sayılarının yüksek olması şüphesiz kuşluk-ı hümâyûn idaresinin masraflarını da artırmaktaydı. Gelir-giderlerin kontrolü ve harcamaların karşılanması konusunda Hazine-i Hassa'nın tam bir kontrolü söz konusuydu. Bugün arşivde bulunan Hazine-i Hassa defterleri tasnifinde kuşluk-ı hümâyûn masraf defterleri¹¹³, düyun-matlûb defterleri¹¹⁴, inşa masraf defterleri, maaş defterleri¹¹⁵ olarak karşımıza çıkan ve kuşlukların mali hareketliliğini yıl yıl takip edebildiğimiz kayıtlar mevcuttur. Sultan II. Abdülhamid dönemi kuşluk-ı hümâyûn kayıtlarının detaylı incelemesi ve özellikle halef ve seleflerinin dönemleriyle mukayesesi farklı bir araştırmanın konusu olabilecek potansiyeli haizken, bu dönem üzerinde yapılan okumalar yıllık masrafların sürekli değişiklik arz ettiğini göstermektedir. Zira dönem dönem artan kuşluk inşaat ve tamir masrafları ile hademe ve hayvan sayıları,

¹¹⁰ BOA., Y.PRK.HH., 6/7. Bkz. Ek 5.

¹¹¹ BOA., Y.PRK.SGE., 2/82.

¹¹² Bahse konu rakam ve oranlar yaklaşık değerleri ifade etmektedir. Nitekim 1887 tarihli listede Topkapı Sarayı'ndaki hayvanlara yer verilmemiştir. Ayrıca Malta Kasrı civarındaki ağıllar da listede yoktur. 1892 tarihinde Malta ağıllarında toplam 116 baş koyun, keçi, oğlak ve kuzu bulunmaktadır. BOA., Y.PRK.AZJ., 21/34.

¹¹³ Mesela Teşrinisani 1314 tarihli masraf defteri, BOA., HH.d., 10523 numara ile kayıtlıdır.

¹¹⁴ BOA., HH.d., 6278 numaralı defter örnek olarak verilebilir.

¹¹⁵ Maaş defterlerine örnek BOA., HH.d., 10550; BOA., HH.d., 7340 numaralı defterler gösterilebilir.

masrafların yıllık tutarlarında artış veya azalmalara sebep olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi kuşluk-ı hümâyûn faaliyetlerinin yeni bir ivme kazandığı 1880 yılında tüm kuşluklarda bulunan hademelere ödenen toplam maaş miktarı 17.350 kuruştur¹¹⁶. Buna ek olarak aynı yılın Mart ayında kuşlukların yeni hayvan alımı, yem ve hububat harcamaları ve diğer masraflarının 6.500 kuruş olduğu düşünüldüğünde yıllık masrafın ortalama 78.000 kuruş tuttuğu anlaşılmaktadır¹¹⁷. Takriben 100.000 kuruşa ulaşan 1880 yılı masrafı karşısında 1881 yılı toplam masraflarının (maaşlar dâhil edilmeden) 153.089 kuruşa ulaştığı görülmektedir. İki yıl arasındaki %50'yi aşan fark inşaat masraflarının artmasından kaynaklanmıştır. Nitekim 1881 masraf defterinde, mübayaa memurunun, kafesçi Arif Ağa'nın, Marangoz Karlo'nun, Marangoz Nikolaki'nin ve kuşçubaşının hesapları ayrı ayrı tutularak yapılan masrafın daha çok inşaat ve satın alma işlerine gittiği görülmektedir.¹¹⁸ Bu rakamlar 1885 yılında ortalama 60.000 (maaşlar dâhil değildir) kuruş olarak seyretmiştir.¹¹⁹ Rakamlar arasındaki farkların diğer bir sebebi ise hububat anbarlarına yapılan toplu alımlardır. Örneğin 1908 yılında Hububat Anbarı¹²⁰ müdürü tarafından düzenlenen kuş ve hayvanlar için alınan yem listesinde şair, kepek, darı, mısır, hinta, burçak, kenevir, mısır unu, kanarya yemi gibi ürünler için yüklü miktarda ödeme yapılmıştır¹²¹. Yıldız'daki özel hayvanlar için çoğu zaman Avrupa ülkelerinden özellikle de Londra'daki Alman Pazarı'ndan kanarya yemi, suluk, kumru yuvaları, özel eşyalar satın alınıp İstanbul'a gönderilirdi¹²². Köpekler içinse özel köpek bisküvileri getirtilirdi¹²³. Tüm bu satın almalar Hazine-i Hassa defterleri ve evrakında takip edilebilmekte ve ödemeler de nezaret tarafından aracılara havale edilerek yapılmaktaydı.

Kuşluk-ı Hümâyûn'un aylık masrafları Kuşçubaşı tarafından hazırlanan teferruatlı harcama listeleriyle serkurenalık makamına teslim edilir, oradan Hazine-i Hassa Muhasebe Kalemi'ne gelirdi. Bu kalemde doğrudan hazineden yapılan mas-

¹¹⁶ BOA., Y.PRK.SGE., 1/50.

¹¹⁷ BOA., HH.d., 10900.

¹¹⁸ BOA., HH.d., 5108.

¹¹⁹ Mart 1885 masrafı 4.877 kuruş olup on iki ayda masraflar 60.000 kuruşa ulaşır. BOA., HH.d., 5363.

¹²⁰ Hazine-i Hassa'ya bağlı anbar müdürlüklerinden biri olan Hububat Anbarı saray ve kasırların her tür hububat ihtiyacını karşılamakla mükellefti. Terzi, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹²¹ BOA., HH.d., 9652; BOA., Y.PRK.HH., 36/20.

¹²² BOA., Y.PRK.HH., 35/77.

¹²³ Spratt&Co. firmasından köpek bisküvisi alınması hakkında yazışmalar için bkz. BOA., HR.SFR. (3), 536/48.

rafların da eklenmesi ve diğerlerinin tedkiki neticesinde onaylanan miktarlar Hazine-i Hassa Nazırı'na sunulur ve işleme alınır. Rutin masraf bildirimleri haricinde yapılması gereken keşif, masraf hesabı, tamir, boya ve bakım gibi işler için kuşçubaşı tarafından sözlü veya yazılı olarak serkurenalık makamına bildirmesi ile yine Hazine-i Hassa bünyesindeki idareler arasında kurulan irtibatla gerekli hazırlıklar yapılır ve Hazine-i Hassa Nazırı tarafından Padişah'tan irade talep edilirdi¹²⁴. Dolayısıyla yapılan tüm masraflar doğrudan II. Abdülhamid'e bağlı olup bizzat kontrol edilen padişah hazinesinden karşılanmaktadır¹²⁵. Nitekim Kuşluk-ı Hümâyûn'un Maliye Hazinesi ile bir ilişkisi bulunmayıp devlet ekonomisine herhangi bir etkisi söz konusu değildi.

Şehzadelğinde de iyi bir çiftlik işletmecisi olan II. Abdülhamid, kuşluk-ı hümâyûnlarda bulunan hayvanlardan gelir elde etme fırsatlarını iyi değerlendirmiştir. Yıldız Sarayı ve diğer ahırlarda bulunan inek, manda, koyun ve keçilerden elde edilen sütler bu çerçevede değerlendirilerek Yıldız'ın (harem-i hümâyûn, kilerler ve diğer daireler) tereyağı, yoğurt, kaymak ve çiğ süt ihtiyacı karşılanmış, fazlası ise farklı kurumlarda bulunan devlet mutfaklarına satılmıştır. Yukarıda yıllık masraflarını verdiğimiz 1880-1881 yıllarına ait süt işletmesi kayıtlarına göre, toplamda 66.049 kıyye süt elde edildiği, bunun 28.661 kıyyesinin Yıldız'ın ihtiyaçlarında kullanıldığı, geriye kalan sütlerinse kıyyesi 3 kuruştan devlet mutfaklarına satılarak 116.236 kuruş hasılat elde edildiği görülmektedir. Hayvanların yem masrafları ile hademelere verilen Padişah ihسانları çıkarıldıktan sonra 87.171 kuruş net kâr Padişah'a takdim edilmiştir¹²⁶. Bu kazanç 1880 yılı kuşluk masraflarının büyük bir kısmına karşılık gelmektedir. Kısacası mevcut hayvanlardan elde edilen sütler Yıldız'ın ihtiyacını görerek Hazine-i Hassa'nın yiyecek masraflarını azaltmış hem de hazineye ek gelir sağlamıştır.

Sultan'ın kuşluk-ı hümâyûn işletmesini ileriye taşıdığı bir adım ise 1896 yılında hayata geçirilmiştir. II. Abdülhamid kataloglardan seçtiği tereyağı fabrikası makinelerini Londra'dan satın alarak, koyun ağıllarının da bulunduğu Malta Kasrı civarında İstabl-ı Âmire-yi Ferhan binalarının devamında bir tereyağı fabrikası kurmuştur¹²⁷. Burada mevcut kaymakhane ve kaymak üretimi de fabrika içeri-

¹²⁴ Bürokratik işleyiş ile ilgili tafsilatlı örnekler BOA., *HH.d.*, 5363 numaralı defterde görülebilir.

¹²⁵ II. Abdülhamid, Tanzimat sonrasında teşkilatlandırılmaya başlanan ve devraldığında gelir-gider dengeleri ile idaresi kontrol edilemeyen Hazine-i Hassa'yı güçlendirerek yapısal reformlar neticesinde kendi kendine yeten bir kurum olarak yeniden teşkilatlandırmıştı. Terzi, *a.g.e.*, s. 172-173.

¹²⁶ BOA., Y.PRK.HH., 8/53.

¹²⁷ BOA., ML.EEM., 310/106; BOA., ML.EEM., 240/79; BOA., HR.SFR.(3.), 461/42. Tereyağı fabrikasının konumu BOA., PLK.p., 2944.

sine taşınmıştır¹²⁸. Yine Londra'dan getirilen kuluçka makineleri ile tavuk, piliç ve diğer kanatlı hayvan üretimini fabrikalaştırdığı anlaşılan Padişah, kırmızı et yanında beyaz et ve yumurta ihtiyaçlarının da saray dâhilinden karşılanmasını mümkün kılmıştır¹²⁹. Zira Yıldız'ın harem, mâbeyn, kışla ve sair birimlerinde bulunan binlerce insanın iâşesinin temini için saray dışına bağlı bir ekonomi geliştirmek oldukça masraflı olacaktı. Bu çerçevede Yıldız'daki hayvan yetiştiriciliğinin, sadece bir hükümdar hobisi veya eğlence amacına hitap etmediği aksine bir çiftlik işletmesi gibi Hazine-i Hassa bünyesinde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Sultanın Hayvanlara Dair İlgi ve Faaliyetleri

Yüzlerce cinsten binlerce hayvanın bulunduğu Yıldız'da II. Abdülhamid'in faaliyetleri sadece ekonomik getiri işleriyle sınırlı değildir. Avrupa sarayları ve hayvanat bahçelerindeki tür çeşitliliği ile yarışan kuşluk-ı hümayûnlarda çoğaltılan hayvanlar ülke dâhilindeki farklı merkezlere gönderilerek Yıldız'daki faaliyetin memleket sathına yayılması istenmiştir. Saray kuşluklarında çoğaltılan kıymetli güvercinlerin Padişah dışındaki güvercin meraklılarını da heyecanlandıracağı düşüncesiyle 1895 yazında ender türlerden toplam 485 çift güvercin Ankara Vilayeti'ne gönderilmiştir. Padişah'ın emri gereği Ankara civarındaki güvercin meraklılarına dağıtılması ve çoğaltılmalarına özen gösterilmesi istenen bu güvercinlerin Ziraat Dairesi'nin bir faaliyeti olarak duyurulması ve bizzat Padişah'ın kuşluklarından gönderildiği bilgisinin saklanması istenmişti¹³⁰. Sultan II. Abdülhamid ahalinin gönünü okşayan elinin gizli kalmasını isterken, esas gayesinin ise, nadir türlerin Anadolu'da yaygınlaşması ve faunanın zenginleşmesi olduğu açıktır. Birkaç ay sonra yine Ankara Vilayeti'ne gönderilen hayvan örneklerine bakıldığında 160 horoz, 26 İngiliz kazı, 83 bayağı kaz ve 65 ördeğin çoğaltılmak üzere çiftliklere dağıtılması emredilmişti. Padişah yine, bu hediyelerin kendisi tarafından gönderildiğinin gizli tutulmasını isterken, bu hayvanların çoğaltılması ile açılacak şimendüfer hattı nedeniyle Ankara'da artacak olan insan trafiği karşısında çiftliklerin maddi menfaat elde edebileceklerini düşünmüştür¹³¹. Asya ve Afrika'dan getirilen çeşitli türlerde manda, sığır ve küçükbaş hayvanlar seçilirken de verimliliğe özen gösterilmiştir¹³². Böylece sarayda ortaya çıkacak tecrübe ve bilgi birikiminin ülkenin hayvancılık sektöründe de kullanılması amaçlanmıştır. Sarayda bulunan hayvanların birçok yere dağıtıldığı örnekler mevcutken, bu işlemlerin giderek artan ve nesilleri tehlikeye

¹²⁸ BOA., *HH.d.*, 31006.

¹²⁹ 1889 yılında Yâverân-ı şehriyârî Miralay Yusuf Bey aracılığıyla Londra'dan alınan "tavuk çıkarma makinesi" kayıtları için bkz. BOA., *HR.SFR.*(3)., 479/11.

¹³⁰ BOA., *Y.PRK.BŞK.*, 42/23.

¹³¹ BOA., *Y.PRK.UM.*, 32/104.

¹³² Bkz. Ek 6-7.

düşen Yıldız'daki hayvanların ıslahına da fayda sağladığı anlaşılmaktadır. 1894'te sayıları oldukça artan güvercin, tavuk ve ördeklerin çiftlikât-ı hümâyûna dağıtılması kararlaştırılmış, bunu müteakip 1.000'e yakın güvercin ile 250 tavuk ve ördek Alibeyköy, Kurbağalıdere, Hekimbaşı, Çavuşbaşı, Ayamama ve Sağra çiftliklerine nakledilmiştir¹³³. On yıl sonra ise fazla güvercin türleri İzmir'deki Tepeköy çiftliğine nakledilmek istenmiş, hayvanlar gönderilmeden önce söz konusu çiftlikte kuşluklar inşa edilerek korunmalarına büyük önem gösterilmiştir¹³⁴.

Özenle yetiştirilen bu hayvanlar II. Abdülhamid'in siyasi ve diplomatik faaliyetlerinde de kullanılmıştır. Gönderdiği hayvanlar sayesinde bazı hükümdarlarla dostluk ilişkilerini pekiştiren Padişah, İstanbul'daki yabancı temsilcilerle de benzer münasebetler kurmuştur. Wörtenburg Kralı'na hediye olarak gönderdiği birçok hayvan yanında¹³⁵, özellikle Alman İmparatoru ile devam eden dostluğunun göstergesi olarak 1890'da üç at, özel görevlilerle Berlin'e gönderilmişti¹³⁶. İmparator'un İstanbul ziyareti sırasında sarayda görüp beğendiği saksagan kuşları da Almanya'ya dönerken kafesler içerisinde kendisine hediye edilmişti¹³⁷. Gözlerinden rahatsızlanarak yatağa düşen İngiliz Büyükelçi Henry Layard'ın eşi için de Padişah sülünler hediye etmiş, Madam Layard yatak odasında yaptırdığı özel kafeslere yerleştirilen bu sülünlerden büyük memnuniyet duymuştu¹³⁸. II. Abdülhamid Avrupa'daki hayvanat bahçelerinde araştırmalar yaptırmış ve mevcut hayvan türleriyle ilgili bilgi sahibi olmuştu. Zira Berlin hayvanat bahçesinde bulunmadığını bildiği *zebu* isimli Afrika öküzlerinden ikisini 1902 yılında hayvanat bahçesine hediye etmişti. Gönderilen nadir türler sayesinde bahçelerinin prestijinin bir kat daha arttığını belirten hayvanat bahçesi yönetimi Padişah'a teşekkürnâmeler göndermişti¹³⁹.

Tüm yoğunluğuna rağmen, II. Abdülhamid, çocuklarının hayvan sevgisiyle büyümesine özen gösteren bir babaydı. Sultan ve şehzadelerin, daireleri etrafını saran mükemmel bahçe içerisinde yetişmesi bir yana daire içlerinde de hayvanlarla birlikte bulunmalarına önem atfedilirdi. Saray çocuklarının en büyük eğlencesi olan bu bahçelerde gezmek, şüphesiz II. Abdülhamid'in de en keyifli, havuz üzerinde sandalla dolaşmak ise en güzel anlarıydı¹⁴⁰. Padişah, "Dadı Kalfa" isimli beyaz pa-

¹³³ BOA., Y.MTV., 34/66.

¹³⁴ BOA., Y.MTV., 281/169.

¹³⁵ BOA., Y.PRK.MBC., 9/59.

¹³⁶ BOA., Y.PRK.TŞF., 3/13.

¹³⁷ A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 56.

¹³⁸ BOA., Y.PRK.TKM., 2/64.

¹³⁹ BOA., Y.PRK.EŞA., 41/4; BOA., Y.PRK.EŞA., 41/5.

¹⁴⁰ Osman Nuri, *Yıldız Sarayı*, haz. Sabahattin Türkoğlu, Yıldız Sarayı Vakfı Yay., İstanbul 1998, s.

pağanını kızı Ayşe Sultan'a hediye etmiş bir hayvanın sorumluluğunu üstlenmesini istemişti¹⁴¹. Bunun yanında saray çalışanlarına da zaman zaman hayvanlar hediye ederek, hayvanları, onlara verdiği değeri göstermek için vasıta olarak kullanırdı. 1894'te Teşrifatçı Münir Bey'e hediye ettiği iki yaban ördeği karşısında, Münir Bey duygulu bir teşekkür yazısı kaleme alıp takdim etmişti¹⁴².

II. Abdülhamid bu faaliyetleri esnasında büyük bir bilgi birikimi elde etmiştir. Son günlerinde yanında bulunan doktoru Ziya Şakir'in aktardığına göre Padişah kendini şöyle anlatıyordu; "...*Ben hayvan meraklısı olduğum için daima onunla görüşür (Baytar miralayı Rifat Bey) ve fikirlerinden istifade ederdim. Çok hayvan beslediğim için, diyebilirim ki, baytarlar kadar hayvan hastalıklarını da bilirim...*"¹⁴³ Elde ettiği tecrübe ve bilgileri devlet işlerinin farklı mecralarında uygulama veya yeni fikirleri hayata geçirme konusunda da girişimleri vardı. Güvercinlere olan merakının bir sonucu olarak denebilir ki ülkede posta güvercini uygulamasını yeniden canlandırmıştı. Zira bu hususta güvercin mektup mahfazaları ile ilgili yeni ürünler üreten Fransa Dijon'dan Mösyö Clark gibi isimlerle irtibat halindeydi¹⁴⁴. Son dönem merak sardığı köpeklerin, sağlık hizmetlerinde, savaşta ve polis teşkilatında kullanımı üzerine araştırmalar yaptırıyor, kaynakları inceletiyordu¹⁴⁵. Ayrıca ender bitki ve hayvan türlerine ait bir müze koleksiyonu da bulunan II. Abdülhamid, müzesinde bulundurmak istediği kuş ve hayvanları eczâhâne-i hümayûnda¹⁴⁶ tahnit ettiriyordu. 1905 yılına ait listeye göre kuşluklarda ölen bazı hayvanlar eczâhâneye gönderilmiş ve tahnit edilerek müzeye alınmıştı. Bunlar içinde 120 adet çeşitli türden kuş, iki karaca, bir arslan, bir tavşan, on iki adet güvercin ve sekiz adet Al-

23; Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 81. Padişahın büyük havuzdaki sandal gezilerine dair Tahsin Paşa'nın hatıratında da tafsilat bulunmaktadır. Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999, s. 315-316.

¹⁴¹ A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 123. Bu papağan 1909 yılında Selanik'e sürüldükleri zaman sarayda bırakılmak zorunda kalmıştı. Ayşe Sultan İstanbul'a dönüşünde papağanlarının kendisine iadesini istemiş ve Sultan Reşad'ın izni ile bazı papağanlar iade edilmişti. BOA., İ.DUİT., 6/18. Kayıp beyaz papağan ise büyük tesadüf eseri Beylerbeyi'nde hapis hayatı yaşayan II. Abdülhamid tarafından yıllar sonra bulunmuş ve Ayşe Sultan'a ulaştırılmıştı. A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁴² BOA., Y.PRK.TŞF., 4/14.

¹⁴³ Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011, s.148-149.

¹⁴⁴ BOA., Y.PRK.HR., 24/74.

¹⁴⁵ Almanya'da yazılan ve yazarlarından birisi orada görevli bir Osmanlı subayı olan "*Sıhhiye Köpekleri*" adlı eserin tercüme ve takdimine ilişkin bkz. BOA., Y.MTV., 232/22. "*Japon Savaş Köpekleri*" başlıklı Fransız gazetesi haberinin tercüme ve takdimine ilişkin bkz. BOA., Y.PRK. TKM., 48/5.

¹⁴⁶ Eczâhâne-i Hümayûn hakkında tafsilat için bkz. Arzu Terzi, "Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilat ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI/1-2 (2009-2010), s. 49-64.

manya kanaryası olmak üzere toplamda yüz kırk dört adet hayvan mevcuttu¹⁴⁷. Padişah, marangozhâne-i hümâyûnda inşa edilen ve Şale Köşkü'ne konulan, içlerine ise bizzat kendisi tarafından yapılan yağlı boya manzara resimlerinin önüne tahnit ettirdiği kuşları yerleştirmişti. Ayşe Sultan'a göre bu kuşlar dolap içerisinde uçuyor gibi görünüyordu¹⁴⁸. II. Abdülhamid'in hayvanlarla olan meşguliyetinin ulaştığı zirveyi gösteren son örnek ise harem-i hümâyûn kuşluğunda ayağı kırılan bir kanarya için saray doktorlarına eğreti ayak siparişi vermesidir. Saray doktorunun konu üzerine fikir üretmesi ile kanaryaya tamirhâne-i hümâyûnda platin telden takma bir ayak imal edilmesi veyahut müzede bulunan doldurulmuş kanaryalardan birisinin ayağının kesilerek söz konusu hayvana nakledilmesi gündeme gelmişti¹⁴⁹. Çağın ötesinde bulunan bu düşüncelerin nasıl sonuçlandığına dair bilgi sahibi olamasak da Yıldız'da hayvanlarla meşgul olan bu insanların ulaştıkları seviyeyi görmemizi sağlaması açısından önemlidir.

Yıldız'ın Terki ve Hayvanların Akıbeti

Haziran 1909'da gerçekleşen iktidar değişimi Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız'daki otuz üç yıllık birikimini sahipsiz bırakmıştı. Yıldız'ın tasfiyesi neticesinde kuşluk-ı hümâyûn hademeleri dağıldığından hayvanların bakımıyla ilgilenecek kimse kalmamıştı. Sarayın adeta işgale uğramasıyla kıymetli eşyalarla birlikte hayvanlar da talan edilmişti. 30 Haziran 1909 tarihli Tanin Gazetesi'ne göre biri Hamidiye Marşı'nı söyleyebilen ve biri de durmadan "*padişahım çok yaşa*" diye konuşan iki papağan satılmıştı¹⁵⁰. Bunun gibi pek çok hayvan halktan kimselere satılırken, kurulan tasfiye komisyonunun aldığı bazı kararlarla hayvanların bir kısmı farklı yerlere nakledilmişti. Örneğin ağıllardaki inek ve koyunlar Mihaliç Çiftliği'ne gönderilirken, binek hayvanları ordu hizmetine verilmişti¹⁵¹. Padişah'ın özenle toplattığı ve yetiştirdiği binlerce çift güvercin ise birbirlerine karışmaları neticesinde cins özelliklerini kaybederek plansızca çoğalıp vasıfsız hale gelmişlerdi¹⁵². Talihsiz olaylardan biri de şüphesiz, Abdülhamid'in Yıldız'da-

¹⁴⁷ Cesetleri gönderilen iki adet kanarya ölüm sebepleri olan hastalığın tahnite izin vermemesi nedeniyle bunlara herhangi bir işlem uygulanmamıştı. BOA., Y.PRK.SGE., 10/52.

¹⁴⁸ A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁴⁹ BOA., Y.PRK.SGE., 5/87.

¹⁵⁰ Osman Selim Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yay., İstanbul 2009, s. 492.

¹⁵¹ Zekeriya Türkmen, "31 Mart Olayı'ndan Sonra Yıldız Evrakı Tedkik Komisyonu'nun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayı'nın Araştırılması", *XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002, s. 570.

¹⁵² Güvercinlerin bu hali Halid Ziya Uşaklıgil tarafından nakledilmektedir. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c. I, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1940, s. 155.

ki papağanlarından iki tanesinin yeni iktidar tarafından Bulgar Kralı'na hediye edilmesidir. Son döneminde en çok mücadele ettiği Bulgaristan ve Makedonya meselelerinin sorumlularından olan Bulgar Krallığı'na Padişah'ın özenle yetiştirdiği Yıldız papağanlarından armağan edilmesi, bu büyük mirasa gösterilemeyen saygının en açık ifadesidir¹⁵³.

Sürgün Hayatında Kadim Dostlar

Tahttan indirilmesinin akabinde önce Selanik'e sürgün edilen II. Abdülhamid, Alatinî Köşkü'nde hapis hayatı yaşamıştır. Zaman zaman İstanbul'dan bazı talepleri karşılanırken bir seferinde eski Hazine Darı Dilbeste Kalfa'nın Abdülhamid ve haremine hizmet için Selanik'e gitmesine müsaade edilmişti. Dilbeste Kalfa'nın Selanik'e gelişinde Abdülhamid'in en sevdiği hayvanlarından "Pamuk" adlı beyaz kediyi de beraberinde getirmesi köşkte sevinç yaratmıştı¹⁵⁴. Bu kedi daha sonra İstanbul'a getirilmiş ve Abdülhamid'e Beylerbeyi Sarayı'nda da meşgale olmuştu. Kardeşinin güvercinlere olan merakını bilen Sultan Reşad'ın Beylerbeyi Sarayı'na güvercinler göndermesi ve burada bir güvercinlik yaptırması üzerine hayvanlarla ilgilenmeye tekrar başlayan II. Abdülhamid¹⁵⁵, buradaki günlerinin çoğunu marangozluk faaliyetleri, kümes yapımı ve temin ettiği Fizan tavukları ile papağanlarla meşgul olarak geçirmişti¹⁵⁶.

Beylerbeyi Sarayı'nda kedisi ile birlikte yanından ayrılmayan bir de beyaz papağanı olan II. Abdülhamid, en büyük üzüntülerini 1917'de bu hayvanları kaybettiği zaman yaşamıştı. Ziya Şakir'in harem halkı haricinde iki kıymetli dost olarak bahsettiği bu hayvanlardan öncelikle "Pamuk" adlı kedi ölmüş, sarayda düzenlenen küçük cenaze töreni ile cesedi saray bahçesindeki geyikliğe gömülmüştü. Abdülhamid'i paylaşamayan ve birbirini kıskanan bu iki hayvandan birisinin ölümü üzerine papağan da tüm neşesini kaybetmiş ve on beş gün sonra ölmüştü. Benzer bir cenaze töreniyle papağan da kedinin yanına gömülmüştü. Bu ölümlerden sonra Sultan Abdülhamid her fırsatta onların hatıralarından bahseder olmuş ve yeni bir kedi ile papağan bulmak için arayışlara girişmişti¹⁵⁷. Belki de Abdülhamid yaşanan onca acı ve talihsizliğin yükünü hayvan sevgisiyle azaltmaya ve onlarla meşgul olarak unutmaya çalışmıştı.

¹⁵³ BOA., BEO., 3753/281433; BOA., DH.MUI., 84/1/37.

¹⁵⁴ A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁵⁵ A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁵⁶ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Günleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, Bildiriler*, İstanbul 2009, c. II, s. 128.

¹⁵⁷ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 667-668.

Sonuç

Şehzadeliğinde iyi bir çiftlik işletmecisi olan II. Abdülhamid, saltanatı boyunca Yıldız'da inşa ettiği bahçelerde geçmiş tecrübelerini tatbik etmiştir. Bu sayede, hayvan cinslerinin çokluğu ve sayılarının fazlalığı itibariyle dünyanın ender bahçelerinden biri haline dönüşen Yıldız'da etkin bir teşkilat kurmuştur. Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı birimler arasında yer alan kuşluk-ı hümâyûn bünyesinde yürütülen hayvancılık faaliyetleri, merak ve eğlence gayelerini aşarak sarayın hayvansal gıda ihtiyacını karşılayan, saray dışına yapılan satışlarla hazineye gelir sağlayan bir işletmeye dönüşmüştür. Böylece, hazine üzerindeki ekonomik yükü çoğunlukla azaltılan kuşluk-ı hümâyûnun Padişah'ın farklı amaçlarına da hitap ettiği görülür. Dünyanın dört bir yanından özel araştırmalarla bu bahçede toplatılan ve çoğaltılan hayvanlar, ülkenin pek çok yerindeki çiftliklere nakledilerek türlerin Osmanlı Devleti sınırlarında yayılması ve hayvancılık sektöründe verimin artırılabilmesi için kullanılması imkânı sağlanmıştır. Bununla beraber yabancı devlet elçilerine, imparator ve krallara saray bahçesinden hayvanlar hediye edilerek diplomatik menfaatler elde edilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid'in, çok sevdiği hayvanlarını, sevgi beslediği hanımları, çocukları veya memurlarına bu sevginin bir tezahürü olarak hediye ettiği de olmuştur.

Tahta çıktığı ilk yıllara nazaran son döneminde Yıldız kuşluklarının ulaştığı çeşitlilik ve buradaki faaliyetlerin fazlalığı, görenleri şaşkına çevirecek büyüklükteydi. Ancak bir gün aniden tahttan indirilerek saraydan çıkarılan II. Abdülhamid'in çok sevdiği bahçeleri, otuz üç yılda kaydettiği zenginliğini, 1909 yazında hızla kaybetmeye başlamıştır. Talan edilen saraya bahçeler dâhil olmuş, burada mevcut binlerce hayvandan sadece bir tanesi, Pamuk adlı beyaz kedisi Selanik'e Padişahın yanına gönderilebilmiştir. II. Abdülhamid'in, sürgünde ve Beylerbeyi'ndeki hapis hayatında son günlerine kadar en büyük meşgalesi hayvanları olmuş, geride bıraktığı yorgun ve acılı tarihi en güzel hatıralarıyla unutmaya çalışmıştır. Sonuç olarak vurgulanmalıdır ki Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki hayvanlara dair faaliyetleri, saray duvarları içinde inzivai bir yaşantıyı tercih eden hükümdarın yalnızca hobi ve eğlence faaliyeti olarak tanımlanamaz. Nitekim kuşluk-ı hümâyûn bünyesinde yürütülen bu faaliyetler sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi boyutları olan teşekküllü bir saray kurumunun varlığını ortaya koymaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Arşiv Evrakı

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)

Dahiliye, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.)

Hariciye Nezareti, Londra Sefareti (HR.SFR.(3).)

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d)

İrade Tasnifi

Dosya Usulü (İ.DUİT.)

Maliye (İ.ML.)

Plan-Proje-Kroki, Plan-Projeler (PLK.p.)

Sadaret, Mektubi Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.)

Yıldız Tasnifi

Esas Evrakı (Y.EE.)

Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d.)

Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)

Perakende Evrakı, Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)

Perakende Evrakı, Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)

Perakende Evrakı, Başkitabet Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)

Perakende Evrakı, Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)

Perakende Evrakı, Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

Perakende Evrakı, Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH.)

Perakende Evrakı, Mabeyn Cetvelleri (Y.PRK.MBC.)

Perakende Evrakı, Mabeyn Erkamı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.
SGE.)

YILDIZ SARAYI'NDA KUŞLUK-I HÜMÂYÛN TEŞKİLATI

Perakende Evrakı, Müfettişlikler ve Komiserlikler Maruzatı (Y.PRK.MK.)

Perakende Evrakı, Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN.)

Perakende Evrakı, Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)

Perakende Evrakı, Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.)

Perakende Evrakı, Umumi (Y.PRK.UM.)

Perakende Evrakı, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Evrakı (Y.PRK.MYD.)

Perakende Evrakı, Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.)

Fotoğraf Albümleri

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümleri: 779-74; 90552; 90846.

Araştırma Eserleri

Acaralp, Yasemin, “Yıldız Sarayı ve Yıldız Kasrı Bahçeleri”, *Milli Saraylar*, sayı 11 (2013), s. 213-223.

Batur, Afife, “Yıldız Sarayı”, *Devr-i Hamid-Sultan II. Abdülhamid*, Kayseri 2011, s. 129-151.

Bilgin, Bülent, “Yıldız Sarayı”, *DİA*, c. XLIII, 2013, s. 541-544.

Çakılcı, Diren, “Hindistan’da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”, *Türkiyat Mecmuası*, c. XXV/Güz (2015), s. 81-106.

Dikici, Süleyman, “Bu Hayvanlar Çok Farklı”, *Uzakları Görebilen Hükümdar Sultan İkinci Abdülhamid Han, I*, Hamidiye Yay., İstanbul 2015, s. 173-176.

Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

_____, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul’u*, Simurg Yay., İstanbul 2001.

Esenbel, Selçuk, “Of Birds and Diplomacy: Royal Gifts to Abdülhamid II”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, Eren Yay., İstanbul 2010, s. 287-292.

Gözeller, Ali, “Yıldız Sarayı Tamirhâne-i Hümâyûnu”, *Milli Saraylar*, sayı 15 (2016), s. 79-95.

Günergun, Feza, “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 185-218.

Hızlı, Kasım, “Sultan Abdülhamid’in Polisiye Merakı ve Avrupa’dan Getirttiği Polis Köpekleri”, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 27 (2017), s. 115-126.

İlgürel, Sevim, “Yıldız Köşkü”, İA, c. XIII, İstanbul 1986, s. 423-428.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yay., İstanbul 2009.

Küçük, Cevdet, “II. Abdülhamid’in Beylerbeyi Günleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, Bildiriler*, İstanbul 2009, c. II, s. 117-144.

Orha, Zafer, “Saraylı Hayvanlar”, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 27 (2017), s. 23-28.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yay., İstanbul 2010¹¹.

Osman Nuri, *Yıldız Sarayı*, haz. Sabahattin Türkoğlu, Yıldız Sarayı Vakfı Yay., İstanbul 1998.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yay., İstanbul 2018¹².

Osmanoğlu, Şadiye, *Babam Abdülhamid, Saray ve Sürgün Yılları*, Timaş Yay., İstanbul 2012³.

Sunar, Mehmet Mert, “Osmanlı Devleti’nde Arslanhane”, *Toplumsal Tarih*, sayı 292 (Nisan 2018), s. 36-41.

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999.

Terzi T., Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000.

Terzi, Arzu, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 1998, s. 109-119.

_____, “Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilat ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI/1-2 (2009-2010), s. 49-64.

Türkmen, Zekeriya, “31 Mart Olayı’ndan Sonra Yıldız Evrakı Tedkik Komisyonu’nun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayı’nın Araştırılması”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002, s. 559-577.

Uşaklıgil, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, c. I, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1940.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988.

Yurdakul, İlhami, “II. Abdülhamid ile Habeşistan İmparatoru’nun Hediyeleri”, *Hediye Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 83-94.

Yücel, İhsan, “Yıldız Sarayı İstabl-ı Âmire-i Ferhan Binaları'nın Restorasyonu ve Yeniden Yapılanmaları”, *Milli Saraylar 1994/1995*, İstanbul 1996, s. 136-147.

Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011.

“Yıldız Sarayı Vaziyet Planı”, *Belgelerle Yıldız Sarayı Rehberi*, yıl 1 sayı 1, 1982.

Extended Abstract

Sultan Abdulhamid II who ascended the throne in 1876, preferred to stay in Yıldız because of various reasons. Sultan transformed the pavilions and mansions that existed in Yıldız into a palace complex, where he collected a large collection of botany and zoology in the gardens he created. Many species of animals have been housed in many kinds of cages and poultry in various places of the Yıldız Palace gardens where landscaping has been completed with plant species provided by different parts of the world and garden elements such as pools, bridges, glazes, greenhouses and arboreal. Diversified living creatures whose care and administration were provided by animal and plant hospitals established within the palace was at a level that could compete with the examples in Europe and Russia. In the memoir books about the period of Abdulhamid II, Sultan's interest in animals is mentioned and they emphasize the zoological nature of this curiosity. Reflections of this situation on Ottoman archival documents point to many aspects of Abdulhamid II's activities related to animal raising.

In this study, *kushane*, *arslanhane*, *ceylanhane*, *geyikhane*, *sulunluk*, barn and other animal places built in Yıldız during Abdulhamid II period are mentioned. Based on the Yıldız Palace records and *Hazine-i Hassa* registrations, the kinds and number of animals, duties, salaries and numbers of zookeepers are revealed. So, the activities of Abdulhamid II regarding this issue are put forward along with concrete evidence. The organizational structure and income-expenditure data is evaluated. Besides the many species of animals that Abdulhamid II brought from various parts of the world both to satisfy his personal curiosity and to exhibit them, it is clear that many species of animals that gave the place a quality of the farmhouse establishment in Yıldız were used for different purposes. For example, food of animal origin of the palace was supplied from this garden. Apart from the hobby side and the economical business activity of animal raising in palace gardens, it is also clear that it had a place in the political and cultural politics of the Sultan. Activities such as rare species sent to heads of state as gifts, establishment of relations with foreign institutions such as zoological gardens, contact with foreign zoologists and veterinarians, sharing the experience gained in the palace garden over the whole country, the accumulation of materials in the field of zoology support this idea.

Abdulhamid II had obtained an accumulation of knowledge during this activity. He also had attempts to apply this experience and knowledge in different areas of the state affairs or to carry into effect different ideas. It can be said as a result of his interest in pigeons that he revived the practice of the Messenger pigeon. He made researches conducted on the use of dogs, in which he was interested in later, in health care, warfare, and the police force and also wanted sources to be examined. Besides, Abdulhamid II had also a museum collection of rare species of plants and animals. In this sense, he had the birds and other animals, which he wanted to be included in his collection, embalmed in *eczâhâne-i hümayûn*. The latest example to show Abdulhamid II's ultimate engagement in animals is his order given to the doctors in the palace for an artificial leg for a canary with a broken leg in the *haremi hümayûn* bird house. It was thought upon the doctor's suggestion that an artificial leg made of platin string in *tamirhâne-i hümayûn* or a leg of an embalmed canary in the museum might be transplanted. Although we do not have any information about the results of such forward looking ideas, these are important notions to show us the level of such people who are engaged in the animals in the Yıldız Palace.

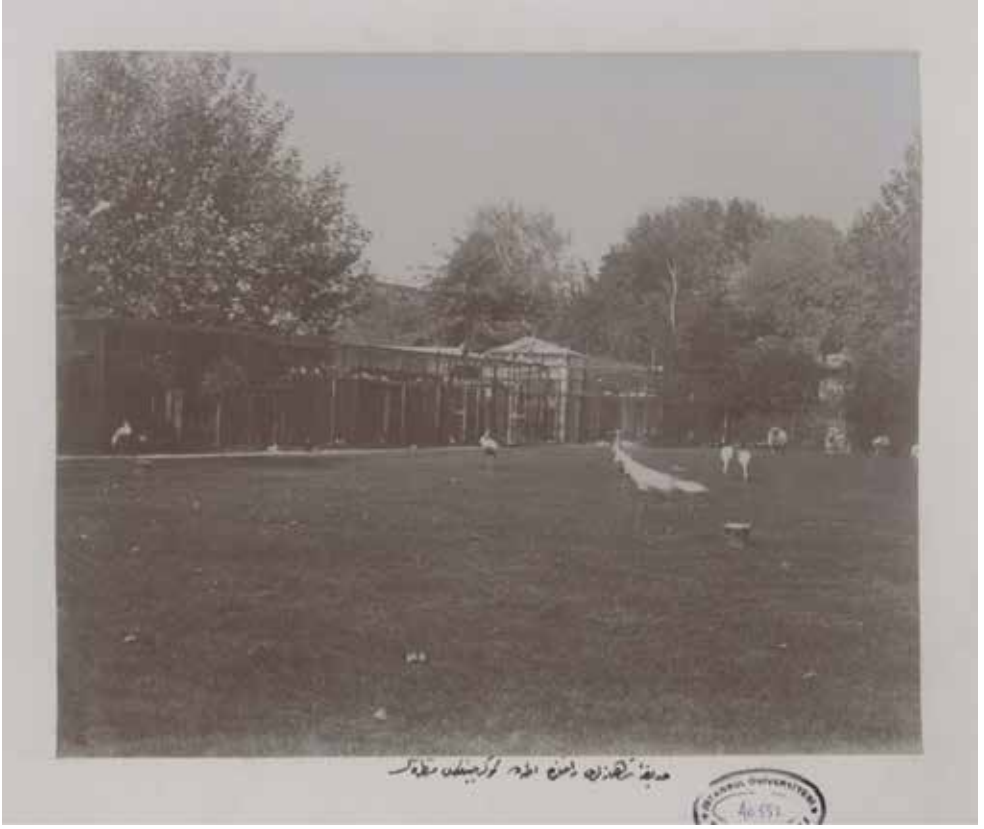
When the total number of numerous animals which were brought from various places and raised in the Yıldız Palace is calculated in, the number of poultries regarding the first years is around 3,000. The numbers grew apace in the following years of Abdulhamid II's reign. According to a list, thought to belong to 1881, while the number of animals in the Yıldız Palace is 3.092, the number is 949 in other bird houses, apart from those in the palace. Moreover, it is seen according to a detailed register book of 1887 that the number of animals in Yıldız raised to 4.543 and the total number in Beşiktaş, Beylerbeyi, Ayazağa and Kağıthane bird houses became 2.128. With regard to this, %70 of the 6.671 *kuşluk-ı hümayûnlar* animals were in Yıldız. This rate marks the balance between the bird houses as it is very close to the rate of bird house care takers

Abdulhamid II, who was a very decent farm operator as a Şehzade as well, used the opportunity of generating an income from the animals in *kuşluk-ı hümayûn*. Milk collected from cows, buffalos, sheeps and goats in Yıldız Palace and other barns was utilized in this regard and met the need for butter, yogurt, slip and raw milk. On the other hand, excess products were sold to be used in the kitchens of different institutions. In 1896, butter machines were brought from London and installed in the garden of the palace. Again, from London, egg incubators were imported, and Padisah established a factory for the production of hen, chicken and other poultries. He also made it possible to meet the need for red meat as well well white meat and egg within the palace. Because, it would be very expensive to establish and economy depending on external sources to subsidize thousands of people in Yıldız's harem, *mâbeyn*, quarter and other units. In this context, it is understood that animal raising

in the Yıldız operated like a farm establishment within the body of *Hazine-i Hassa*. Compared to sultan's early years in the throne, diversity of the Yıldız bird houses and the number of activities there in his last years were astonishing. However, after Abdulhamid II's sudden disenthronement, his beloved gardens' abundance which accumulated in thirty-three years rapidly declined beginning in the summer of 1909. The gardens as well as the palace itself was pillaged and only one animal, which was a white cotton cat, out of thousands could be sent to Thessaloniki where padishah stayed. Abdulhamid II's top occupation was the animals during his exile and prison life in Beylerbeyi. He tried to forget the tired and painful life which he left behind through his best memories. In conclusion, it should be emphasized that Sultan Abdulhamid II's all these activities within the Yıldız Palace cannot be defined solely as the actions of hobby and entertainment of a ruler who preferred an isolated life within the walls of the palace. Thus, these activities carried out within the body of *kuşluk-ı hümayun* reveal the existence of an organized palace establishment which had socio-cultural, financial and political aspects.

DİREN ÇAKILCI

Ekler

Ek 1. Yıldız Sarayı Ada Kuşluğu.
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümleri, No 90552/30)

YILDIZ SARAYI'NDA KUŞLUK-I HÜMÂÛN TEŞKİLATI

J. Winton Smith Esq.

— THE KENNEL CLUB. —

PEDIGREE CERTIFICATE.

Beuchgron Major

King Koffer III
19,519

Barbwith Prince
20,604

Barbwith Lady
Wonder
23,197
11,595

Beuchgron Koffer
31,535

Sherborne Lucy

Linton Lass
22,505

Ben

Sigge

Beuchgron Regius

Wup
King Koffer

Bessie

Nellie

Stud Book No. (if any) *Nil*

Born *May 2/96.*

Colour *Black*

Breeder *J. Winton Smith Esq.*

Registered by *J. Winton Smith Esq.*

I certify that the above is a true copy of the Pedigree of the
Curly Tailed Beuchgron Major
as recorded in the Books at the Kennel Club.

Signed *W. W. Aspinall* Secretary.
KIDNEY

KENNEL CLUB, 27, Old Burlington Street, London, W.

Date *December 7/97.*

FEE—ONE SHILLING.

Y.P.R.E.S.A. 28/55

Ek 2. The Kennel Club'tan alınan köpeklerin şecere sertifikası örneği.
(BOA., Y.PRK.EŞA.,28/55)

Ek 3-4. Yıldız Sarayı'nda Bulunan Cins Güvercinler
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Fotoğraf Albümleri, No. 779-74)

YILDIZ SARAYI'NDA KUŞLUK-I HÜMÂYÛN TEŞKİLATI

Ek 5

1881 tarihli kuşluklarda mevcut hayvan tür ve adetlerine dair liste.

(BOA., Y.PRK.HH., 6/7)

Zülvecheyn-i Hümâyûn Kütüphanesi Limonluk Kuşluğu			Zülvecheyn-i Hümâyûn Nöbet Mahali Kuşluğu			Zülvecheyn-i Hümâyûn Hadîka-i Âlisi Havuzunda			
Güvercin	Kızıl tavus	195	Güvercin	Demkeş	160	Ördek	Çin	5	
Güvercin	Beyaz, küllü	150	Keklik	Bayağı	39	Ördek	Hanca	3	
Güvercin	Ecnas-1 tavus	75	Keklik	Yemen	7	Ördek	Macar	4	
Güvercin	Ecnas-1 konya	43	Avrupa kuşu	Sağır ve yanağı beyaz	80	Ördek	Çamurcu ve patika	6	
Bülbül		11	Papağan		1	Ördek	Tekir ve Yeşil baş	40	
Hadice Kuşu		2	Keklik	Avrupa ve çin (soba önünde)	17	Ördek	İngiliz	11	
Tutî Kuşu		10	Dünyagüzeli Kuşu	(soba önünde)	4	Ördek	Yavru yeşil baş ve tekir	11	
Papağan	Uzun Kuyruk	5	Avrupa Kırmızı kuşu	(soba önünde)	3	Kaz	Yabani	1	
Papağan	Güvercin tabir olunur	4	Karga	Yanağı beyaz (soba önünde)	2	Kaz	Bayağı	1	
Papağan	Yeşil	1	Papağan	Güvercin tabir olunur (Şale kapısında)	3	Kuşu	Siyah	2	
Papağan	Beyaz	14	Papağan	Yeşil (Şale kapısında)	2	Toplam		84	
Toplam		510	Papağan	Kül rengi (Şale kapısında)	1	Demirkapı Sebzebahçesi ve Dere Havuzunda			
Zülvecheyn-i Hümâyûn Ada Kuşluğu			Toplam			319	Sülün	Gümüş yavru	24
Koyun	İngiliz - erkek	2	Zülvecheyn-i Hümâyûn Demir Kuşluğu			Sülün	Gümüş	21	
Koyun	İngiliz - dişi	6	Güvercin	Ecnas	1.100	Sülün	İzmid	6	
Koyun	İngiliz - burma koç	1	Cökelez (sincap)		2	Sülün	Fizan	4	
Koyun	İngiliz - burma dişi	6	Tavuk	Uzun kuyruk	4	Tavuk	Nemçe	23	
Keçi	Bayağı - erkek	1	Piliç	Uzun kuyruk	23	Tavuk	Kısa bacak	3	

DİREN ÇAKILCI

Keçi	Bayağı - dişi	3	Piliç	İsveç	11	Tavuk	Hind	8
Keçi	Malta – dişi	4	Kanarya		20	Tavuk	Almanya	32
Keçi	Arabistan - erkek	1	Toplam		1.160	Tavuk	?	4
Ceylan	Arabistan - erkek	2	Zülvecheyn-i Hümâyûnla Malta Kasrında			Tavuk	Tepeli Vize	21
İnek	Buzağı	2	Kelb	Zağar (Av köpeği)	15	Tavuk	Bayağı	113
Maymun	Arabistan	2	Kelb	Fino	3	Tavuk	Beş pençe	6
Keçi	Tiftik - erkek	1	Kelb	Bayağı	2	Piliç	Ecnas	75
Keçi	Tiftik – dişi	2	Toplam		20	Hindi	Bayağı	17
Toy kuşu	Bayağı	4	Şale Kasr-ı Hümâyûnu Kuşluğu			Tuti	Alyanak	2
Hindi	Japonya	1	Sülün	Boynus halkalı İzmid	1	Ördek	Yeşil baş	90
Saz tavuğu	Bayağı	1	Sülün	Boynus halkalı İzmid (üzme)	4	Ördek	Düz siyah	41
Sülün	İzmid	3	Sülün	Fizan	18	Ördek	Beyaz ve siyahlı paça	6
Güvercin	Pelenk	200	Sülün	Gümüş	18	Ördek	Beyaz İsveç	37
Güvercin	Ziba	12	Sülün	İzmid	11	Ördek	Almabaş	8
Güvercin	Kursacağı şiş	30	Sakurat	Güzel renkli beyaz ve sarı	64	Ördek	Beyaz paça	17
Güvercin	Avrupa	100	Güvercin	Tahtalı	4	Ördek	Ecnas-ı ezme	62
Güvercin	Konya tavus	50	Avrupa kuşu		46	Kuşu	Beyaz	23
Güvercin	Ters tüylü ipek	30	Kedi	Van	25	Kaz	İngiliz	13
Güvercin	Siyah Halebi	5	Tavuk	Düz beyaz tepeli	25	Angut	Kırmızı	14
Güvercin	Almanya palı	47	Tavuk	Sarı Almanya	24	Saz tavuğu	Bayağı	2
Güvercin	Gökcek (demir kuşluk içinde)	10	Tavuk	Bayağı	12	?	Yabani	7
Kumru	Kos kanalı	1	Tavuk	Kabaca bacak	13	Geyik	Mihrablı	5
Kumru	Kanadı yeşil ufak	10	Tavuk	Yüksek bacak Almanya	29	Zıgım		1
Kumru	Kırmızı ve mai ufak	15	Tavuk	Mısırı	7	Deve kuşu	Anaç	5

YILDIZ SARAYI'NDA KUŞLUK-I HÜMÂYÛN TEŞKİLATI

Kumru	Ecnas	15	Tavuk	İsveç	36	Deve kuşu	Yavru	2
Saka	Nemçe kuşu	2	Tavuk	Kır tepeli vize	16	Keçi	Bedevi	6
Güvercin	Kundus	2	Tavuk	Almanya uzun kuyruk	17	Kedi	Van	2
Avrupa kuşu		25	Piliç	Ecnas	96	Toplam	700	
Turna		3	Toplam		466	Çadır Kasr-ı Hümâyûnu Kuşluğu		
Turna	Telli	4	Malta Kasr-ı Hümâyûnu Kuşluğu			Tavuk	Nemçe, Almanya, Avrupa	46
Toplam		603	Sülün	Fizan	55	Tavuk	Tepeli Vize	35
Geyiklikte Bulunan		Sülün	Fizan yavru	88	Tavuk	Bayağı, Hacı kadın	5	
Geyik	Mihrablı	20	Sülün	Fizan ezmes	4	Piliç	Ecnas	83
Ziğın		10	Sülün	İzmid boynu halkalı	2	Saka kuşu		4
Ceylan	Arabistan	1	Sülün	İzmid boynu halkalı yavru	11	Ördek	Yeşilbaş ve Almabaş	28
?	Yabani	4	Kedi	Van	4	Ördek	Macar, Patika, Çamurcu	38
Fitan??	Arabistan	4	Tavuk	Almanya	42	Ördek	Siyah ve beyazlı İngiliz	2
Tavuk	Bayağı	14	Tavuk	Silivri	28	Papağan	Beyaz	1
Toplam		53	Piliç		135	Hindi	Kül rengi Amerika	2
			Toplam		205	Kuşu	Düz siyah	2
Beşiktaş Sarayı'nda			Ördek, tavuk ve piliç türleri		113	Keçi	Adi	12
Beylerbeyi Sarayı'nda			Tavuk, piliç, ördek, hindi cinsleri haricinde kaplan, arslan, geyik ve köpek gibi vahşi hayvanlar		381	Pars	Arabistan	1
Ayazağa Kasrı'nda			Tavuk, piliç, hindi, kaz, sülün, köpek ve güvercin türleri		937	Toplam		259
Kağıthane Kasrı'nda			Tavuk, piliç, hindi, ördek, angut, kaz ve köpek türleri		697			
Yıldız Sarayı'nda			Yukarıda teferruatıyla verilen hayvanlar		4.543			
Genel toplam			6.671					

Ek 6-7 . Yıldız Sarayı'nda Bulunan Büyükbaş Hayvanlar
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Fotoğraf Albümleri, No. 9846)

KİTABİYAT

Zainab Bahrani, *Babil'in Kadınları: Mezopotamya'da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil*, çev. Sercan Çalıcı, Kolektif Kitap, İstanbul 2018, 344 s.

Giriş

New York Columbia Üniversitesi Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümünde Profesör olarak akademik hayatı-

na devam eden Zainab Bahrani, Eski Yakındoğu ve Akdeniz uygarlıklarının sanatı ve arkeolojisi üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinmektedir. Akademik çalışmalarının yanı sıra özellikle Irak'ın, Amerika Birleşik Devletleri tarafından işgalinin başlangıç tarihi olan 2013'ten bu yana Irak'ta savaştan ve yıkımdan kaynaklı tahribata uğrayan kültürel miras ve maddi kültür unsurlarıyla ilgili çeşitli yazılar kaleme almaktadır. Bu konularla ilgili köşe yazılarını ve makalelerini The Guardian ve Wall Street Journal gibi çeşitli uluslararası medya mecralarında görmek mümkündür. Ülkemizde pek tanınmayan Zainab Bahrani'nin ismi daha geniş bir şekilde ilk kez bu kitabın Türkçeye çevrilmesiyle bilindi. Kitap, yazarın Türkçe literatürdeki ilk çeviri eseridir. *Babil'in Kadınları*, yazarın 2001 tarihli "Women of Babylon: Gender and Representation in Mesopotamia" isimli kitabının çevirisidir. Bahrani'nin aynı zamanda söz konusu kitabın ana temasını da oluşturan Eski Mezopotamya'nın yazılı ve görsel temsil biçimleri üzerine yaptığı çalışmaları devam ettirdiği görülmektedir.¹ Onu benzer konular üzerine çalışmalarda bulunan diğer Asur

¹ *The Graven Image: Representation in Babylonia and Assyria*, University of Pennsylvania Press, 2003, *Rituals of War: the Body and Violence in Mesopotamia*, Zone Books, New York 2008; *The Infinite Image: Art, Time and the Aesthetic Dimension in Antiquity*, Reaktion and University of Chicago Press, London 2014. Tüm bu çalışmalar M.Ö 4. bin ile M.Ö. 1. bin ortaları arasındaki zaman dilimine tarihlendirilen yazılı ve yazısız Mezopotamya eserlerini temsil teorileri açısından ele almaktadır.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Gökhan Kağnıcı, gokhan.kagnici@usak.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 24.10.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 09.11.2018

DOI: 10.26650/TurkJHist.2018.18012

Cite this article as: Gökhan Kağnıcı, " Review of the book *Babil'in Kadınları: Mezopotamya'da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil*" *Turk J Hist*, issue 68 (2018), p.103-119.

bilimciler ve eski çağ tarihçilerinden ayıran en dikkate değer özellik, yaptığı çalışmalarda güncel temsil, cinsiyet, beden, göstergebilim, tarih yazım vb. teorileri ve bu teoriler üzerine kafa yoran düşünürler, teori eleştirmenleri, edebiyat, kültür ve sanat kuramcılarının fikirlerini karşılaştırarak tartışmasıdır. Diğer taraftan onun eserlerinin hemen hemen hepsinde açık bir şekilde görülen ele alınan konulara yönelik ortaya koyduğu en önemli eleştirel yaklaşım bu güncel teorilerin antik dönemlere ne kadar uyarlanabileceği hususudur. Bunu yaparken de genellikle Eski Yunan'daki durumu karşılaştırmaların başlangıç aşaması olarak belirlemeyi ihmal etmemektedir.

Kitap, yazarın da "Giriş" bölümünde ifade ettiği üzere Asur ve Babil toplumlarındaki hâkim kadınlık mefhumlarını, tarih ve sanat tarihi pencerelerinden ele almaktadır. Kadın olmanın ya da dişiliğin Eski Mezopotamya toplumları için ne ifade ettiği araştırılarak, kadınların toplumsal cinsiyet rolleri açısından ne şekillerde ve nasıl temsil edildiği üzerinde durulmuştur (s. 18-19). Babil'in Kadınları kitabı, Eski Mezopotamya'nın kadınlık temsillerini toplumsal cinsiyet, göstergebilim, yapı bozum, psikanaliz ve çağdaş eleştiri teorileri açısından ele almaya çalışmıştır (s. 20). Ayrıca, zaman zaman eril iktidar/dişil tabiiyet gibi erkek ve dişi arasındaki ilişkiler üzerinde de durulmaktadır. Bahrani, Eski Yakındoğu'daki yazılı ve görsel ilgili temsilleri Batılı söylem merkezli bir bakış açısıyla ele almanın sakıncaları üzerinde durmakla birlikte, bütün kitabını bu söylem biçimleri üze-

rine inşa etmiştir, ancak bu konuda dikkatli, titiz, eleştirel davranmış ve kesin yargılardan çoğu yerde kaçınmış olduğu ifade edilmelidir.

İçerik

Sekiz bölümden oluşan kitabın "Kadınlar, Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet: Kadınların Tarihi ve Antik Yakındoğu" başlıklı birinci bölümünde, feminist teori ve eleştirilerin eski Yakındoğu tarihinin kadın araştırmalarına yapabileceği katkılar üzerinde durulmuştur. Üç tür feminist teorinin varlığından bahsedilerek kadının tarihteki yeri ve rolü belirlenmeye çalışılmıştır. İktidar-cinsellik/cinsiyet ilişkileri bağlamında queer teorinin ve psikanalizin kadın çalışmalarındaki yerinden de kısaca bahsedilir. Bu teorilerin, Eski Yakındoğu'daki cinselliğin ve/veya toplumsal cinsiyetin durumunu belirlemek konusunda net çözümler sunamayacağı ancak antik bağamlarından kopmadan ele alınan konunun sınırlarını yatay ve dikey olarak genişleteceği, derinleştireceği ayrıca çeşitlendireceği düşünülmüştür. Böylece şu anda somut bir şekilde gözlemlenme imkânı bulunmayan söz konusu dönemlerin, tam da bu özelliğinden dolayı olaylarını, kişilerini ve olgularını çalışmanın mümkün olamayacağı yönündeki katı reddiyelerin de yumuşatılması gündeme getirilmiştir. Bu bölümde ve genel hatlarıyla kitabın bütününde Bahrani'nin, Eski Yakındoğu'da kadınların toplumsal cinsiyet çalışmaları açısından yerlerini belirlemeye yönelik yaklaşımı kendi ifadeleriyle (bir anlamda çevirmenin dili-

yle) konuşacak olursak şu şekildedir: “Aslına bakılırsa izlemeyi önerdiğim bu yaklaşım feminist ve postmodern ilgilerle tarihsel, sanat tarihsel ve arkeolojik soruların bir kesişimidir. Dolayısıyla sadece arşivlerin ve geleneksel olarak akademik uzmanlığın şu ya da bu sahasına tahsis edilen verilerin tetkik edilmesinden ibaret olmayan, aynı zamanda bütünsel ve metodolojik bir disiplinlerarasılık çağrısıdır bu. Yani bir uzmanlık sahasından diğerine yöntemler aktarmak ve örgütlü bir sistem biçiminde bu yöntemleri eldeki materyale “uygulamak” yerine kendi teorik ilgi ve kavramlarını somutlaştıran bir disiplinlerarasılık çağrısıdır” (s. 26).

“Farklılığı Tahayyül Etmek: Kadınlık ve Temsil” başlıklı ikinci bölümde feminist eleştiri türleriyle ilgili bilgiler tartışılmaya devam edilmiştir. Ayrıca, temsil ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin boyutları üzerinde durularak genel hatlarıyla temsil ile psikanaliz teorileri ve toplumsal cinsiyet ile ideoloji arasındaki ilişkilere odaklanılmıştır. Kitabın en önemli ve aynı zamanda en uzun bölümlerinden birisi olan “Beden Metaforları: Çıplaklık, Tanrıça ve Bakış” başlıklı üçüncü bölümde, M.Ö. 2. ve 1. binyılların (kitapta yüzyıl olarak çevrilmiştir: s. 21) Eski Mezopotamya kültürlerindeki toplumsal cinsiyetin çerçevesinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından beden ve çıplaklık konularına temas edilerek Mezopota-

mya’da beden, bedensel uzuvların ve bedensel hareketlerin yazılı ve görsel materyallerde nasıl temsil edildikleri tartışılmıştır. Yazılı ve görsel anlatılarda açıkça görülen kadının çıplaklığı mevzu-su Mezopotamyalılar açısından, bizlerin anladığı bir erotizm, teşhircilik, etkileme vs gibi anlamlar içermez. Çıplaklıkla ilgili Sümerce ve Akadca herhangi bir kelimenin olmaması da bu durumu destekler niteliktedir. Akadca *kuzbu*, cinsel cazibe gibi bir anlama sahiptir². Dolayısıyla özellikle kadın çıplaklığı ilk olarak *kuzbu* ile ilişkilendirilmiştir (s. 97, 126). Cinsel birleşme sahnelerinde de gözlemlenebilen kadın ve erkeğin cinsel organlarıyla ilgili temsiller ve anlatılar temelde çıplaklık ile ilgili değildir. Bu tür göstergeler “bereketlilik” ve “cinsel cazibe” anlamları içermektedir (s. 94). Ayrıca gerek kıyafetli gerekse çıplak bir şekilde gösterilen cinsel birleşme sahnelerinin, karı- koca arasındaki ilişkinin ve aşkın bir parçası olarak yansıtılmış olduğu düşünülür ve bu durum olumsuz bir durum olarak algılanmaz (s. 106). Diğer taraftan, çıplak kadın ile erkeğin görsel temsillerine bakıldığında aralarında bir takım yansıtma ve algılanma farklılıkları olduğu görülecektir. Kadına atfedilen cinsel cazibe, bereketlilik gibi özelliklerinin tersine “erkek çıplaklığı, öykü sahnelerinde ve gerek dini ritüeller gibi pozitif sebeplerle gerek çıplak bırakılmış savaş tutsakları gibi negatif sebeplerle gerekse de yüzme gibi pratik nedenler-

² Sümerce karşılığı hi.li olan daha ziyade kadınlardaki cazibe ve çekicilik ile ilişkilendirilen bu kelimenin insanların yanı sıra tanrıçaların bu yöndeki özelliklerini tanımlamak için de kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Rivkah Harris, *Gender and Aging in Mesopotamia: The Gilgamesh Epic and Other Ancient Literature*, University of Oklahoma Press, Norman 2000, s. 26.

le görünüşte çıplaklığı (soyunma halini) gerektiren eylemlerde boy gösteriyordu. Giyinik olmayan erkek figürler, daima bir eylem halindeyken tezahür etmişlerdir” (s. 109).

“Arzunun Şu Karanlık Nesnesi: Çıplaklık, Fetişizm ve Kadın Bedeni” başlıklı dördüncü bölümde, Eski Yakındoğu’daki çıplak kadın temsilleriyle eski Yunan’dakiler (Helenistik dönem de dâhil) arasında karşılaştırmalar yapılmaktadır. Benzer nitelikteki Yunan eserlerine bakışın daha pozitif ve yanlı olduğu düşüncesinden hareketle Batılının Yunan sanatı hakkındaki tek taraflı ve kısır görüşleri eleştiriliyor.

”Rahibe ve Prens: Himaye, Portre ve Kimlik” başlıklı beşinci bölüm kitabın önemli bölümlerinden birisidir. Çünkü burada özellikle üst sınıfa mensup kadınların üzerlerinde yazılı ya da görsel kadın temsillerinin bulunduğu maddi kültür kalıntılarıyla ilişkilerinin boyutları tespit edilmeye çalışılmıştır. Eski Mezopotamya’da kadın çalışmaları son yıllarda artış göstermektedir³. Ayrıca kadınların yazılı ya da görsel metin üretimlerindeki rollerinin ne derece ve ne şekilde olduğuyla ilgili son zamanlarda yapılan bir kadın yazarlar antolojisi⁴ de, bu bölümün önemini daha anlaşılır kılmaktadır. Bu bölümde, kadın heykellerinin, adak nesnelere ve objelerinin ne amaçla yapıldıkları

ve hangi toplumsal statülere sahip kimseler tarafından yaptırıldıkları üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte üzerinde yazı bulunan kadın heykellerini yaptıran kadınları böylesine bir faaliyete iten nedenlere de cevaplar aranmıştır. Kitapta verilen örnekler daha ziyade tanrıçalardan ya da kralların eşleri (bu kişiler kimi zaman üzerinde yazıtı bulunan heykeli bağışlayacak olan bağışçının ve bağışlanan tanrıçaların isimlerini içerir) gibi üst düzey kimselerin isimlerini taşıyan kalınlardan seçilmiştir. Bu durum, kadının iktidar ilişkileri açısından değerini belirlemeye çalışmanın kanıtları olarak okunmuştur. Aynı zamanda bu türden faaliyetler söz konusu kadınların sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarına dair birtakım ipuçları da barındırmaktadır. Nitekim Bahrani, bu bölümde Er hanedanlar dönemi ile III. Ur dönemindeki kraliyet mensubu kadınların ekonomik faaliyetleri ve bu faaliyetlerle ilgili gözükten kurumlarla ilişkileri üzerinde durarak kimi kadınların bu dönemlerde kendi başlarına birtakım üst düzey ekonomik sorumlulukları olduğuna işaret etmiştir.

“Kadının Yeri: Anlatı Sanatında Kadınlık” başlıklı altıncı bölümde, farklı kadın temsilleri Yeni Asur dönemi saray kabartmaları ve mühürlerdeki birtakım örnekler üzerinden irdelenmektedir. Mağlup edilen ve sonrasında esir

³ Bu konudaki yeni iki önemli çalışma için bkz. Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, çev. Helen-Mervyn Richardson, Walter De Gruyter, Berlin 2016; *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, ed. Brigitte Lion-Cecile Michel, Walter De Gruyter, Berlin 2016.

⁴ Charles Halton - Saana Svard, *Women’s Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

edilen düşman zümre içerisinde bulunan kadınların durumunun sahnelenme biçimleri gibi savaş sahneleriyle ilgili Asur kabartmalarında kadınların ne türden dişilik özellikleriyle temsil edildikleri anlatılmıştır. Bahrani bazı sanat eserlerinin mesela silindir mühürlerin ya da kısmen Yeni Asur dönemi kabartmalarının kamusal mahiyetlerinin olabileceği (s. 207-8) istisnasını ifade etmekle birlikte sanatın kamusal veya özel alanlara yönelik bir uğraşı olma durumunun, Eski Mezopotamya tarihi için çok da geçerli olmadığını belirtme gereği duyar.

“İştar: Bedenlerin Mecazlaşması” başlıklı yedinci bölümde, Tanrıça İştar’dan bahsedilmektedir. Avrupa merkezli bir bakış açısının sonucu olarak şehvetin, arzunun, ayartmanın, eşcinselliğin ve çift cinsiyetliliğin bir timsali olarak sunulan İştar aslında, “uygar davranışın sınırlarını betimleyen ve dolayısıyla toplumu yapılandıran bir role” sahiptir (s. 250). Dolayısıyla Mezopotamya toplumunda onun bu rolü diğer birçok tanrıçanın sahip olduğu rollerden ayrı ve özgündür. Diğer yanılla da dişiliğin erillğe nazaran farklı ve karmaşık bir yapıya sahip olmasının göstergesidir.

“Şarkiyatçı Tahayyülde Babilli Kadınlar” başlıklı kitabın son bölümü ise Asurlu ve Babilli kadın imgelerinin 19. yüzyıl Avrupa sanatındaki temsilleriyle ilgilidir. Bu bölümde bu temsillerin Eski Mezopotamya’da kadının

tarih yazımındaki olumsuz, yanlı ve tek taraflı etkisi üzerinde durulmaktadır. Bu türden Avrupalı eserler genellikle kadının Mezopotamya toplumundaki rolünü ve yerini belirlemede yanlış sonuçlara varılmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın Batı merkezli Doğu algısının Eski Mezopotamya kültürlerine bakışı da “istenildiği” gibi şekillendirdiği bilinmektedir⁵. Örneğin Avrupa resim sanatındaki bazı eserlerin bu durumu destekleyecek içeriklerle dolu olduğu bilinmektedir.

Çeviri Metnin ve Redaksiyonun Eksikleri

Babil’in Kadınları: Mezopotamya’da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil başlığıyla Sercan Çalıcı tarafından Türkçeye aktarılan eserin kitap içerik dizaynı ile redaksiyonunda ve orijinal metnin anadilimize aktarımında birtakım hatalar ve gözden kaçmaların bulunduğu görülmektedir.

Örneğin, özgün metinde dipnotlar çeviri baskıda olduğu gibi her sayfada metnin altında değil, her bölümün ayrı olmak kaydıyla metnin arkasında toplu bir şekilde verilmiştir. Kitabın dipnot sisteminde bu değişiklikten kaynaklanan bir kayma göze çarpmaktadır. Özgün metinde dördüncü bölümün en başında gözükken bir yazardan yapılan alıntı ve bu satırlara ait dipnot, çeviri kitapta üçüncü bölümün sonunda verilmiştir (s. 129). Kitabın “İçindekiler” kısmında bütün başlıklar ile sayfa numaraları arasında uyumsuzluklar bulun-

⁵ Bu konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. *Orientalism, Assyriology and the Bible*, ed. Stewen W. Holloway, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2006.

maktadır. Kitabın başlıkları, içindekilerde belirtilen sayfa numaralarından 4-5 sayfa kadar öncedir. Bununla birlikte kitap içerisinde birtakım büyük-küçük harf ve imla-yazım yanlışları tespit edilmiştir.

İngilizce metnin Türkçeye aktarımında birtakım çeviri hataları bulunmaktadır. İngilizce kaleme alınmış metnin özgün halinin okuyucuyu epey zorlayan bir dile sahip olduğunu belirtmekle birlikte, özgün metnin Türkçeye aktarımında iki temel sorun göze çarpmaktadır: İlki uzun cümlelerde daha fazla ortaya çıkan ifade belirsizliği sorunu⁶, ikincisi ise alan terminolojisine⁷ ve tarihine tam olarak hâkim olamama sorunudur. Metnin sonunda bir tabloyla Türkçe metindeki yanlış kullanımların doğru karşılıkları verilmek suretiyle bu eksik giderilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Zainab Bahrani'nin Eski Mezopotamya'daki kadın temsillerinin kurgulanış ve algılanış süreçlerini mercek altına aldığı Babil'in Kadınları isimli bu eseri, Eski Mezopotamya'da yazılı ve görsel temsiller üzerine daha sonra yapmış olduğu çalışmalar için bir başlangıç olmakla birlikte sonraki çalışmalarını bu eserindeki tespitler ve analizler üze-

rine inşa ederek sürdürmesi ve benzer konularda çalışanların sıklıkla atıfta bulunmaları bu çalışmasının önemini ve değerini göstermektedir. Kitap Eski Mezopotamya'daki kadın çalışmalarına katkı sunan ve bu kültürlerdeki toplumsal temsil ve cinsiyet konularına ışık tutan bir çalışmadır. Bahrani diğer çalışmalarında olduğu gibi ele aldığı konuları ve sorunları değerlendirirken birçok düşünürün, felsefecinin ve sosyal bilimcinin teorilerine başvurmayı ihmal etmemiştir. Terry Eagleton, Richard Rorty, G. Chakravorty Spivak, Judith Butler, Michel Foucault, Anthony Giddens ve Antonio Gramsci söz konusu çalışmasında değindiği yalnızca birkaç düşünürdür. Kitabın kaynakçası (s. 301-334), bu konuda daha fazla okuma yapmak ve çalışmak isteyenler için oldukça tatmin edici gözükmektedir. Orijinal metinde olduğu gibi çeviride de metin içerisindeki görsellere yer verilmiştir. Son olarak kitabın kapak tasarımının ilgi çekici olduğu belirtilmeli. Kitabın görsel tasarımını sosyal bilimler ve felsefeyle ilgili çok sayıda kitabın kapağını tasarlayan Deniz Akkol yapmıştır. Kolektif Kitap tarafından yayınlanan bu çeviri eserde Akkol'un seçtiği kapak görseli

⁶ 17. sayfadaki bu ifade: “*Bu devasa nicelik sorununa ek olarak her tarihsel araştırmanın kendi araştırma konusuna özgü mevcut her bahsi, tıpkı bir katalog gibi teferruatlı bir şekilde ele almak zorunda olduğunu düşünen, filolojik olarak tesis edilmiş bir anlayış Yakındoğu çalışmalarına hakim olmuştur*” bahsi geçen duruma örnek olabilir.

⁷ Örneğin 98. sayfadaki “*Mesela alanında bir otorite olan Reallexikon adlı incelemesinde Frans Wiggerman...*” ifadesi yanlıştır. Çünkü Reallexikon, Wiggerman'ın bir eseri değildir. Bu, alanın bilinen meşhur bir ansiklopedi serisinin adıdır. Ayrıca zaten metnin orijinalinde geçen, “*For example, in his authoritative Reallexikon essay, Frans Wiggerman states...*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere yazarın buradaki bir makalesinden bahsedilmektedir.

KİTABIYAT

kitabın İngilizce orijinalinde kullanılan görsele bir eleştiri gibi durmaktadır. Kitabın orijinalinde 1875 tarihli Edwin Long'un "The Babylonian Marriage Market" isimli resim tablosunun bir kesiti kullanılmıştır. Bu tablo genç kızların açık artırma usulüyle kendisiyle

evlenecek olan talipleri için bir platform üzerinde sırasıyla sergilenmeleriyle ilgili bir sahne içermektedir.

Aşağıda Türkçe metindeki sorunlu bazı çevirilerin doğru karşılıkları ve sayfa numaraları verilmiştir.

YANLIŞ	DOĞRU	SAYFA
Yontma Taş Devri	Paleolitik	98
Ashur-bel-kala	Asur (Aşur/Aşşur)-bel-kala	99, 160
Shu-Suen	Şu (Şu)-Sin	106, 199
Erken Hanedan I-II	I.- II. Erken Hanedanlar	110
Jamdat Nasr	Cemdet Nasr	115, 176
Telloh	Tello	116
Akbaba Dikilitaşı	Akbabalar Steli	116
Rimush	Rimuş	119
Neo-Asur	Yeni Asur /Assur	120, 207, 213, 277-9
Ubaid	Obeyd	148
Tashmetu	Taşmetu	157
Selucia	Seleukia	162-3, 166
Sevdiğim/sevdiği	Hanımım/sahibem	172-3
Nanshe	Nanşe	174, 176-8
Ningursu Sanga Rahibi	Ningursu'nun Sanga Rahibi	175
Puzurish-Dagan	Puzriş Dagan	180
MS 1900 sonları - MS 2000 başları	19. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başı	182
Uru'inimgina	Urukagina	182-4
Shulgi	Şulgi	186, 200
Shamshi-Adad	Şamsi-Adad	192
kişpum denilen cenaze yemeği ikramı	kişpum olarak bilinen ölülere sunulan yiyecekler/sunular	192
silindirik mühürler	silindir mühürler	208, 261

GÖKHAN KAĞNICI

Asur-Sharrat	Asur-Şarrat	214
Sennacherib	Sennaherip/Sanherip	215
III. Shalmaneser	III. Şalmaneser	217
Değerli Taş Oymacılığı	Mühür Sanatı	220
Ershkigal	Ereşkigal	264
Cutha	Kuta	264

Gökhan Kağnıcı

Dr. Öğr. Üyesi Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

AMAC VE KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi, derleme ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitabiyat, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Derginin editoryal ve yayın süreçleri International Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) organizasyonlarının kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilir. Tarih Dergisi, Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice) ilkelerini benimsemiştir.

Tarih Dergisi, EBSCO Historical Abstracts, Web of Science-Emerging Sources Citation Index ve TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin tarafından indekslenmektedir.

Derginin tüm masrafları İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Makale değerlendirme ve yayın işlemleri için yazarlardan ücret talep edilmemektedir. Tüm makaleler-<http://dergipark.gov.tr/iutarih> sayfasındaki online makale değerlendirme sistemi kullanılarak dergiye gönderilmelidir. Derginin yazım kurallarına, gerekli formlara ve dergiyle ilgili diğer bilgilere web sayfasından erişilebilir.

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen bilgi, fikir ve görüşler İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bilgi ve görüşlerini yansıtır. Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı, bu gibi yazarlara ait bilgi ve görüşler için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir.

Yayınlanan tüm içeriğe <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Basılı kopyaların temini için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile iletişime geçilmesi gerekmektedir.

Dergide yayınlanan içeriğin tüm telif hakları İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne aittir.

Dergi asitsiz kağıda basılmaktadır.

YAZARLARA BİLGİ

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitabiyat, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Derginin editoryal ve yayın süreçleri International Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) organizasyonlarının kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilir. Tarih Dergisi, Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice) ilkelerini benimsemiştir.

Özgünlük, yüksek bilimsel kalite ve atıf potansiyeli bir makalenin yayına kabulü için en önemli kriterlerdir. Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar için, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmelidir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm makaleler çift-kör hakem değerlendirme sürecinden geçmektedir. Tarafsız değerlendirme sürecini sağlamak için her makale alanlarında uzman en az iki dış-bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. Dergi Yayın Kurulu üyeleri tarafından gönderilecek makalelerin değerlendirme süreçleri, davet edilecek dış bağımsız editörler tarafından yönetilecektir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergiye makale gönderen tüm yazarların hazırladıkları çalışmalarda evrensel etik ilkelere uymaları beklenmektedir. Bu ilkeler; bilimsel doğruluk, veri ve analiz doğruluğu, kurumsal dürüstlük, tarafsızlık ve sosyal sorumluluk çerçevesinde şekillenmektedir.

Bütün makalelerin benzerlik tespiti denetimi, iThenticate yazılımı aracılığıyla yapılmaktadır.

Yayın Kurulu, dergimize gönderilen çalışmalar hakkındaki intihal, atıf manipülasyonu ve veri sahteciliği iddia ve şüpheleri karşısında COPE kurallarına uygun olarak hareket edecektir.

Yazarlık

Bilimsel bir makalenin yazarlığı, makale yazarı olarak belirtilen kişinin çalışmaya önemli katkı sunduğu ve makale içeriğinin tüm sorumluluğunu taşıdığı anlamına gelmektedir. Birden fazla yazarı olan makalelerin yazarların aşağıdaki kriterleri karşılanması beklenmektedir:

- Makalenin tasarım, veri toplama ve/veya veri analizi aşamalarında kayda değer bir katkısı olması
- Makale yazımı ya da düzenlemesi aşamalarında görev almış olması
- Makalenin dergiye gönderilecek son haline ve hangi dergiye gönderileceğine onay vermiş olması
- Makale içeriğinin tüm sorumluluğunu kabul etmesi

Yukarıdaki maddeler dışında, makaleye yapılmış herhangi başka bir bireysel katkı Teşekkür bölümünde belirtilmelidir.

Bir yazar, çalışmada katkı sağladığı kısımların sorumluluğunu almasına ek olarak, diğer yazarların çalışmanın hangi kısımlarından sorumlu olduğunu da teşhis edebilmelidir. Ayrıca, yazarlar birbirlerinin katkılarının bütünlüğüne güven duymalıdır.

Yazarlık haklarına uygun hareket etmek ve hayalet ya da lütuf yazarlığın önlenmesini sağlamak amacıyla sorumlu yazarlar makale yükleme sürecinde <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişebilen Yazar Katkı Formu'nu imzalamalı ve taranmış versiyonunu yazıyla birlikte göndermelidir. Yayın Kurulu'nun gönderilen bir makalede "lütuf yazarlık" olduğundan şüphelenmesi durumunda söz konusu makale değerlendirme yapılmaksızın reddedilecektir. Makale gönderimi kapsamında; sorumlu yazar makale gönderim ve değerlendirme süreçleri boyunca yazarlık ile ilgili tüm sorumluluğu kabul ettiğini bildiren kısa bir ön yazı göndermelidir.

Tarih Dergisi; gönderilen makalelerin değerlendirme sürecine dahil olan yazarların ve bireylerin, potansiyel çıkar çatışmasına ya da önyargıya yol açabilecek finansal, kurumsal ve diğer ilişkiler dahil mevcut ya da potansiyel çıkar çatışmalarını beyan etmelerini talep ve teşvik eder.

Bir çalışma için bir birey ya da kurumdan alınan her türlü finansal destek ya da diğer destekler Yayın Kurulu'na beyan edilmelidir. Editörler, yazarlar ve hakemler ile ilgili potansiyel çıkar çatışması vakaları derginin Yayın Kurulu tarafından COPE rehberleri kapsamında çözülmektedir.

Derginin Yayın Kurulu, itiraz ve şikayet vakalarını, COPE rehberleri kapsamında işleme almaktadır. Yazarlar, itiraz ve şikayetleri için doğrudan Editoryal Ofis ile temasa geçebilirler. İhtiyaç duyulduğunda Yayın Kurulu'nun kendi içinde çözemediği konular için tarafsız bir temsilci atanmaktadır. İtiraz ve şikayetler için karar verme süreçlerinde nihai kararı Baş Editör verecektir.

Tarih Dergisi makale gönderirken yazarlar makalelerinin telif haklarını İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne devretmeyi kabul ederler. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına geri iade edilecektir. Tarih Dergisi her makalenin <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişebileceğiniz Yayın Hakkı Devir Formu ile beraber gönderilmesini talep eder. Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dahil daha önce yayınlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalıdırlar. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen görüşler ve fikirler Tarih Dergisi, Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bakış açılarını yansıtır. Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı bu gibi durumlar için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir. Yayınlanan içerik ile ilgili tüm sorumluluk yazarlara aittir.

MAKALE HAZIRLAMA

Makaleler sadece <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; Yayın Hakkı Devir Formu'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir. Bu forma <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişilebilmektedir.

Makale Hazırlama

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Başlık sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atıf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Özgün Araştırma: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Kitabiyat: Bu türdeki yazılar düz bir metin olarak hazırlanmalıdır. Makale başlığı olarak incelenen kitabın yazarı, kitabın adı, yayın evi, yayın yeri ve yılı ve sayfa numaralarını gösterecek şekilde hazırlanmalıdır. Metin içerisinde kitabın ilgili bölümlerine yapılan referanslar parantez içerisinde sayfa numarası belirtilerek yapılmalıdır.

Örnek: David J. Breeze, The Roman Army, Bloomsbury Academic Pub., London 2016, xvi+152 s.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmaz. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıklımları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetle ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atıf yapılmalıdır.

Kaynaklar

Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, *Hazine-i Hassa*).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 11550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn.yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İncalcık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İncalcık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlğürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Câmi‘-i Şerîf ve Dârü’l-hadis Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda: M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 160 ya da B. Kütükoğlu, a.g.m., s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

- Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.
Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü‘-tevärih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Mūceb-i ‘Örf-i ‘Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009³.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlıdan Günümüze Yer Adları", *Bellefen*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Kütükoğlu, Bekir, "Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 249-252.

İlgürel, Mücteba, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 123-166.

Sempozyum Tebliğleri:

Bostan, İdris, "Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri*, 30-31 Mayıs 1994, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., "Başmukataa Kalemî", *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Serin, Sinem, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleřtiren
nşr. : neřreden
ed. : editör
a.g.e. : adı geçen eser
a.g.m. : adı geçen makale ya da madde
a.g.t. : adı geçen tez
ayn.yzr. : aynı yazar
ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar
ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde
a.g.e., s. 27; *a.g.m.*, s. 28; *a.g.t.*, s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

REVİZYONLAR

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.